016

उपनिषदः

Script: N. Nagari

Meterial: P.

ईशोपनिषद

सीगणेशानानागुरुभ्योनमः हरिः ॐ पुर्णमदः पुर्णमिदं पुर्णात्पुर्णमुदच्यते। पुर्णस्यपुर्णमादाय पुर्णमेवावशिष्यते। ॐ शांतिःशांतिःशांतिः। ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुंजीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं। कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवं त्वैनान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नने। असुर्यानाम ते लोका अंधेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगछुंति ये के चात्महनो जनाः। अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन्पुर्वमर्षत्। तद्धावतोन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति। तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वंतिके। तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः। यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते। यस्मिंस्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः। स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं। कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभुर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः। अंधं तमः प्रविशंति ये विद्यामुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः। अन्यदेवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे। ये। विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभय

सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते। अंधंतमः प्रविशंति ये संभूतिमुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः। अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात्। इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे॥ संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह। विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते। हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं। तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये। पूषन्नेकऋषे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्। समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि। योसावसौ पुरुषः सोहमस्मि। वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरं। ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर। क्रतो स्मर कृतं स्मर। अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम। —— ॥इति॥ ॐ॥ पूर्णमदः॥ ईशोपनिषत्समाप्ता —— ॥सी॥ ॥इति॥ ॐ। आप्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणाश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि संतु ते मयि संतु॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः इति॥ ॐ। केनेषितं पतति प्रेषितं मनः। केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। केनेषितां वाचमिमां वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति। श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो य

त्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोग्र एव कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकाः तदस्य द्वितीयं जन्म सोस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयतेथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषिणा गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥४॥ — ॥ यथास्थानं गतिः ॥ — ॥७ उपे

अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः स्वदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यैतमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोग्र एव कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं संतता हीमे लोकाः ॥ — ॥

नाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्ष
त्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्र
हीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहै
ष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नम
त्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपाने
नाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कत
रेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा
स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैत
या द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽय
मावसथ इति ॥ ॥ स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श
मिती३ तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परो
क्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥ इति प्रथमस्य तृतीयः ॥ ॥ पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गे
भ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्म

पः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा। जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत्। ततो मया नाचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यं। कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरानन्त्यमभयस्य पारं। स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः। तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति। एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये। अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद। सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्। एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परं। एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्। एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परं। एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते। न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे। हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते। अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायां। तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः। आ

सीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः। कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति। अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां। नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥२॥ ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे। छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः। यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परं। अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि। आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः। यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः। यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा। तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः। न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति। यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः। स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते। विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं॥

इंद्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः। एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छांत आत्मनि। उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदंति। अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत्। अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते। नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनं। उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते। य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि। प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानंत्याय कल्पते तदानंत्याय कल्पत इति॥ ॥१॥ ॥इति तृतीया वल्ली॥

॥पराचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नांतरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्। पराचः कामाननुयंति बालास्ते मृत्योर्यंति विततस्य पाशं। अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयंते। येन रूपं रसं गंधं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्। एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतद्वै तत्। स्वप्नांतं जागरितांतं चोभौ येनानुपश्यति। महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति। य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमंतिकात्। ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सत एतद्वै तत्। यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत। गुहां प्रविश्य तिष्ठंतं यो भूतेभिर्व्यपश्यत एतद्वै तत्॥ या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठंती या भूतेभिर्व्यजायत एत

वैतत्।अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भइवसुभृतो गर्भिणीभिः।दिवेदिवईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निरेतद्वैतत्।यतश्चोदेतिसूर्योऽस्तंयत्रचगच्छति।तंदेवाःसर्वेअर्पितास्तदुनात्येतिकश्चनएतद्वैतत्।यदेवेहतदमुत्रयदमुत्रतदन्विह।मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति।मनसैवेदमाप्तव्यंनेहनानास्तिकिंचन।मृत्योःसमृत्युंगच्छतियइहनानेवपश्यति।अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति।ईशानोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सतएतद्वैतत्।अंगुष्ठमात्रःपुरुषोज्योतिरिवाधूमकः।ईशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यसउश्वएतद्वैतत्।यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति।एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति।यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति।एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतम॥ ॥४॥ पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः।अनुष्ठायनशोचतिविमुक्तश्चविमुच्यतएतद्वैतत्।हंसःशुचिषद्वसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदतिथिर्दुरोणसत्।नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतंबृहत्।ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयत्यपानंप्रत्यगस्यति।मध्येवामनमासीनंविश्वेदेवाउपासते।अस्यविस्रंसमानस्यशरीरस्थस्यदेहिनः।देहाद्विमुच्यमानस्यकिमत्रपरिशिष्यतएतद्वैतत्।नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन।इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ।हंततइदंप्रवक्ष्यामिगुह्यंब्रह्मसनातनं।यथाचमरणंप्राप्यआत्माभवतिगौतम।योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः।स्थाणुमन्येऽनुसंयंतियथाकर्मयथाश्रुतं।यएषसुप्ते

ष्कामगर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणः।तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यते।तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुना
त्येतिकश्चन।एतद्वैतत्।।अग्निर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव।एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारू
पंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च।वायुर्यथैकोभुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूव।एकस्तथासर्वभूतांतरात्मारू
पंरूपंप्रतिरूपोबहिश्च।सूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः।एकस्तथासर्वभूतांतरा
त्मानलिप्यतेलोकदुःखेनबाह्यः।एकोवशीसर्वभूतांतरात्मैकंरूपंबहुधायःकरोति।तमात्मस्थंयेनुपश्यं
तिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषां।नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेकोबहूनांयोविदधातिकामान्
तमात्मस्थंयेनुपश्यंतिधीरास्तेषांशांतिःशाश्वतीनेतरेषां।तदेतदितिमन्यंतेनिर्देश्यंपरमंसुखं।कथंनुतद्विजा
नीयांकिमुभातिविभातिवा।नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः।तमेवभांतमनुभाति
सर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति।।१५।।ऊर्ध्वमूलोवाक्शाखएषोश्वत्थःसनातनः।तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवा
मृतमुच्यते।तस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुनात्येतिकश्चन।एतद्वैतत्।यदिदंकिंचजगत्सर्वंप्राणएजतिनिःसृ
तं।महद्भयंवज्रमुद्यतंयएतद्विदुरमृतास्तेभवंति।।भयादस्याग्निस्तपतिभयात्तपतिसूर्यः।भयादिंद्रश्च
वायुश्चमृत्युर्धावतिपंचमः।इहचेदशकद्बोद्धुंप्राक्शरीरस्यविस्रसः।ततःसर्गेषुलोकेषुशरीरत्वायक
ल्पते।यथादर्शेतथात्मनि।यथास्वप्नेतथापितृलोके।यथाप्सुपरीवददृशेतथागंधर्वलोके।छायातपयोरिवब्र

स्त्वलोके। इंद्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत्। पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति। इंद्रियेभ्यः परं
मनो मनसः सत्वमुत्तमं। सत्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमं। अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिंग
एव च। यं ज्ञात्वा मुच्यते जंतुरमृतत्वं च गच्छति। न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं। हृदा
मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति। यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न
विचेष्टति तामाहुः परमां गतिं। तां योगमिति मन्यंते स्थिरामिंद्रियधारणां। अप्रमत्तस्तदा भवति यो
गो हि प्रभवाप्ययौ। नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा। अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते। अ
स्तीत्येवोपलब्धव्यः तत्वभावेन चोभयोः। अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्वभावः प्रसीदति। यदा सर्वे प्रमुच्यं
ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते। यदा सर्वे प्रभिद्यंते हृदयस्ये
ह ग्रंथयः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनं। शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानम
भिनिःसृतैका। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंति। अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽतरा
त्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषिकां धैर्येण। तं विद्याच्छुक्र
ममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति। मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नं।।

ब्रंह्मप्राप्तो विरजोभूद्विमृत्युरन्योप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ ॥ ॐ सहनाववतु ॥ ॐ शांतिः ॥ ॥ इति कठोप
निषत् ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्री ॥ श्री श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री । श्री ॥
हरिः ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः । व्यशेम दे
वहितं यदायुः । स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः । स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः । स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥ ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्ग्यः कौसल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबंधी कात्यायनः स्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्र
ह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवंतं पिप्पलादमुपसंन्नाः । तान्ह स ऋ
षिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्पृछत यदि विज्ञास्यामः
सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ अथ कबंधी कात्यायन उपेत्य पप्रछ भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायंत इ
ति तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते रयिं च प्राणं
चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति ॥ आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चंद्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं
च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिध

त्ते यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यउदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरादिशो यत्सर्वं प्रकाशयते तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते तदेतदृचाभ्युक्तं। विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपंतं। सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः। संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चांद्रमसमेव लोकमभिजयंते त एव पुनरावर्तंते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यंत एष ह वै रयिर्यः पितृयाणो ऽथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयंत एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तंत इत्येष निरोधः स्तदेषः श्लोकः। पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं। अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति। मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राणः तस्मादेत ऋषयः शुक्ल इष्टं कुर्वंतीतर इतरस्मिन्नहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कंदंति ये दिवा रत्या संयुज्यंते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यंतेऽन्नं वै प्रजापतिः स्ततो ह वै तद्रेतः स्तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायंत इति तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरंति ते मिथुनमुत्पादयंते तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितं तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति —॥१॥— अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयंते कतर एतत्प्रकाशयंते कः पुनरेषां वरिष्ठ इति तस्मै स

सहोवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रकाश्याभिवदंति वयमेतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामः तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्रद्दधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामंते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठंते तद्यथा मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामंतं सर्वा एवोत्क्रामंते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठंत एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुवंत्येषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं। ऋचो यजुंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च। प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे। तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरंति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि। इंद्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता। त्वमंतरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः। यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राण ते प्रजाः। आनंदरूपास्तिष्ठंति कामायान्नं भविष्यतीति व्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः। वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मा

तनिखनः। या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषी या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितं। मातेव पुत्रान्रक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति॥ ॥ ॥७॥ ॥ अथ हैनं कौसल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिंछरीर आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोसीति तस्मात्तेहं ब्रवीम्यात्मन एष प्राणो जायते यथैषा पुरुषे छायैतस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिंछरीरे यथा सम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान्ग्रामानेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते पायूपस्थेपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः एष ह्येतद्धुतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति हृदि ह्येष आत्मा अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति। अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः तेजो ह वाव उदानः तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि

संपद्यमानैर्युक्तः स्वेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लो
कं नयति य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ उत्पत्तिमायतिं
स्थानं विभुत्वं चैव पंचधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुत
इति ॥३॥ अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ भगवन्नेतस्मिन्पुरे कानि स्वपंति कान्यस्मिं
जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवंतीति
तस्मै स होवाच यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमंडल एकीभवंति ताः
पुनः पुनरुदयतः प्रचरंत्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणो
ति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानंदयते न विसृजते नेयायते
स्वपितीत्याचक्षते प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यप
चनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणो यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुती समं
नयतीति स समानो मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म
गमयत्यत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृ
णोति देशदिगंतरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानु

तं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति स यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नान्न
पश्यत्यथ यदैतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह वै तत्सर्वं
पर आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायु
मात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रस
यितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्ज
यितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयि
तव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं चैष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मं
ता बोधा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स यो ह वै तदच्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु
सोम्य स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेषः श्लोकः। विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठ
न्ति यत्र। तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति। ॥४॥ ॥ अथ हैनं शैब्यः सत्य
कामः पप्रच्छ स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयती
ति तस्मै स होवाचैतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरम

न्वेति स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदितः स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते तमृचो मनुष्यलोकमु
पनयंते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपंनो महिमानमनुभवत्यथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते
सोंतरिक्षं यजुर्भिरुंनीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते यः पुनरेतं त्रिमात्रे
णोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपंनो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत ए
वं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुंन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः। तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः क्रिया
सु बाह्याभ्यंतरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कंपते ज्ञः। ऋग्भिरेतं यजुर्भिरंतरिक्षं सामभिर्यत्तत्क
वयो वेदयंते तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छांतमजरममृतमभयं परं चेति॥५॥४॥ ॥ अथ है
नं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ भगवन्हिरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत षोडश
कलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिषं कथं ते नावक्ष्यमिति
समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मांनार्हाम्यनृतं वक्तुं स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्रा
ज तं त्वा पृच्छामि क्वासौ पुरुष इति तस्मै स होवाचै हैवांतःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिंनेताः षोड
शकलाः प्रभवंतीति स ईक्षांचक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रति

प्राणास्यामीति स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु च नाम च स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेषः श्लोकः॥ अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्तीति ते तमर्चयन्तः त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥ ॥ॐ तत्सत्॥ ॥इति प्रश्नोपनिषत्॥ ॥श्री॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः हरिः ॐ तत्सत्॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥ ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह। अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम्। स भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावरां। शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च त

त्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यथ
परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं
सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः। यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं। तपसा
चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते। अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते। तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं
स्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि। तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके। यदा लेला
यते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने। तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत्। यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्ण
मासमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च। अहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्हिनस्ति
काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इ
ति सप्त जिह्वाः। एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन्। तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्म
यो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः। एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति॥

प्रियां वाचमभिवदंत्योर्चयंत्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः। प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमव
रं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियंति। अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं
धीराः पंडितं मन्यमानाः। जंघन्यमानाः परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः। अविद्यायां ब
हुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंति बालाः। यत्कर्मिणो न प्रवेदयंति रागात्तेनातुराः क्षीणलो
काश्च्यवंते। इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयंते प्रमूढाः। नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेनुभूत्वेमं
लोकं हीनतरं वा विशंति। तपःश्रद्धे ये ह्युपवसंत्यरण्ये शांता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरंतः। सूर्यद्वारेण
ते विरजाः प्रयांति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा। परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्य
कृतः कृतेन। तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं। तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्य
क्प्रशांतचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां। तदेतत्सत्यं॥—१॥—॥
यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायंते तत्र
चैवापियंति। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यंतरो ह्यजः। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः। एत
स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी। अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चंद्र

सुर्यौदिशाःस्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः।वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथ्वीह्येषसर्वभुतांतरात्मा॥त
स्मादग्निःसमिधोयस्यसुर्यःसोमात्पर्जन्यओषधयःपृथिव्यां।पुमान्रेतःसिंचतियोषितायांबह्वीःप्र
जाःपुरुषात्संप्रसूताः॥तस्मादृचःसामयजूंषिदीक्षायज्ञाश्चसर्वेक्रतवोदक्षिणाश्च।संवत्सरश्चयज
मानश्चलोकाःसोमोयत्रपवतेयत्रसुर्यः।तस्माच्चदेवाबहुधासंप्रसूताःसाध्यामनुष्याःपशवोवयां
सि।प्राणापानौव्रीहियवौतपश्चश्रद्धासत्यंब्रह्मचर्यंविधिश्च।सप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मात्सप्तार्चि
षःसमिधःसप्तहोमाः।सप्तइमेलोकायेषुचरंतिप्राणागुहाशयानिहिताःसप्तसप्त।अतःसमुद्रागि
रयश्चसर्वेस्मात्स्यंदंतेसिंधवःसर्वरूपाः।अतश्चसर्वाओषधयोरसाश्चयेनैषभूतैस्तिष्ठतेह्यंतरात्मा
पुरुषएवेदंविश्वंकर्मतपोब्रह्मपरामृतं।एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोविद्याग्रंथिंविकिरतीहसोम्य।
॥—॥२॥॥आविःसंनिहितंगुहाचरंनाममहत्पदमत्रैतत्समर्पितं।एजत्प्राणंनिमिषच्चयदेतज्जान
थसदसद्वरेण्यंपरंविज्ञानाद्यद्वरिष्ठंप्रजानां।यदर्चिमद्यदणुभ्योणुचयस्मिंल्लोकानिहितालोकिन
श्चतदेतदक्षरंब्रह्मसप्राणस्तदुवाङ्मनःतदेतत्सत्यंतदमृतंतद्वेद्धव्यंसोम्यविद्धि।धनुर्गृहीत्वौपनि
षदंमहास्त्रंशरंह्युपासानिशितंसंधयीत।आयम्यतद्भावगतेनचेतसालक्ष्यंतदेवाक्षरंसोम्यविद्धि
प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते।अप्रमत्तेनवेद्धव्यंशरवत्तन्मयोभवेत्।यस्मिंद्यौःपृ

थिवीं चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ। अमृत
स्यैष सेतुः॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ओमित्येवं ध्यायथ
आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात्। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्ये
ष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः। मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय। तद्विज्ञानेन
परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति। भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चा
स्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे। हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं। तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्य
दात्मविदो विदुः। न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभा
ति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण॥
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्॥ ॥४॥ ॥२॥ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं प
रिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनी
शया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः। यदा पश्यः
पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं। तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्य
मुपैति। प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी। आत्मक्रीड आत्मरतिः

क्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठः।सत्येनलभ्यःस्तपसाह्येषआत्मासम्यग्ज्ञानेनब्रह्मचर्येणनित्यंअंतःशरी
रेज्योतिर्मयोहिशुभ्रोयंपश्यंतियतयःक्षीणदोषाः।सत्यमेवजयतिनानृतंसत्येनपंथाविततोदेवयानः
येनाक्रमंत्यृषयोह्याप्तकामायत्रतत्सत्यस्यपरंनिधानं।बृहच्चतद्दिव्यमचिंत्यरूपंसूक्ष्माच्चतत्सूक्ष्मतरं
विभाति।दूरात्सुदूरेतदिहांतिकेचपश्यत्स्विहैवनिहितंगुहायां।नचक्षुषागृह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तप
साकर्मणावाज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतंपश्यतेनिष्कलंध्यायमानः।एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव
व्योयस्मिन्प्राणःपंचधासंविवेश।प्राणैश्चित्तंसर्वमोतंप्रजानांयस्मिन्विशुद्धेविभवत्येषआत्मा।यंयंलोकं
मनसासंविभातिविशुद्धसत्त्वःकामयतेतांश्चकामान्।तंतंलोकंजयतेतांश्चकामांस्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भू
तिकामः।सवेदैतत्परमंब्रह्मधामयत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं।उपासतेपुरुषंयेह्यकामाःस्तेशुक्रमेतद
तिवर्तंतिधीराः।कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्र।पर्याप्तकामस्यकृतात्मनःस्त्विहै
वसर्वेप्रविलीयंतिकामाः।नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन।यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यःस्तस्यै
षआत्माविवृणुतेतनूंस्वां।नायमात्माबलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात्।एतैरुपायैर्यततेय
स्तुविद्वांस्तस्यैषआत्माविशतेब्रह्मधाम।संप्राप्यैनमृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मानोवीतरागाःप्रशांताः।तेस
र्वगंसर्वतःप्राप्यधीरायुक्तात्मानःसर्वमेवाविशंति।वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धस

ल्लाः॥ ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे॥ गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेव
तासु कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवंति॥ यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे वि
हाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्या
ब्रह्मवित्कुले भवति तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥ तदेतदृचाभ्युक्तं॥ क्रियावंतः
श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयंतः। तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं
तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः॥ — ॥२॥ इति तृ
रथातु॥ ॥श्री॥ — ॥इति ३॥ — ॥श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥ — ॥इतिः ३ इति तृतीया तु॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो
पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमा
त्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्॥ जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वा
नरः प्रथमः पादः॥ स्वप्नस्थानोंऽतःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः॥ यत्र सु
प्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्या
नंदभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भू
तानां॥ नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम

चिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारंप्रपंचोपशमंशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयःसोयमा
त्माध्यक्षरमोंकारोधिमात्रंपादामात्रामात्राश्चपादाअकारउकारोमकारइतिजागरितस्थानोवैश्वानरोका
रःप्रथमामात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोतिहवैसर्वान्कामानादिश्चभवतियएवंवेद।स्वप्नस्थानस्तैजसउकारोद्वि
तीयामात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षतिहवैज्ञानसंततिंसमानश्चभवतिनास्याब्रह्मवित्कुलेभवति।यएवं
वेद।सुषुप्तस्थानःप्राज्ञोमकारस्तृतीयामात्रामितेरपीतेर्वामिनोतिहवाइदंसर्वमपीतिश्चभवति
यएवंवेद।अमात्रश्चतुर्थोव्यवहार्यःप्रपंचोपशमःशिवोद्वैतएवमोंकारआत्मैवसंविशत्यात्मनात्मानं
यएवंवेदेत्युपनिषत्॥ ॥इतिमांडूक्योपनिषत्॥ ॥श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु॥ ॥ॐ नरंरधातु॥
हरिःॐवाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविराविर्मएधिवेदस्यमआणीस्थःश्रुतंमेमाप्रहा
सीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामितन्मामवतुतद्वक्तारमवत्ववतुमामवतु
वक्तारमवतुवक्तारं॥ॐशांतिःशांतिःशांतिः॥ॐआत्मावाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षत
लोकान्नुसृजाइतिसइमांल्लोकानसृजतांभोमरीचीर्मरमापोदोंभःपरेणदिवंद्यौःप्रतिष्ठांतरिक्षंमरी
चयःपृथिवीमरोयाअधस्तात्ताआपःसईक्षतेमेनुलोकालोकपालान्नुसृजाइतिसोद्भ्यएवपुरुषंसमु
द्धृत्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतयथांडंमुखाद्वाग्वाचोग्निर्नासिकेनिरभिद्ये

तांनासिकाभ्यांप्राणःप्राणाद्वायुरक्षिणीनिरभिद्येतामक्षीभ्यांचक्षुःचक्षुषआदित्यःकर्णौनिरभिद्येतां
कर्णाभ्यांश्रोत्रंश्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्पतयोहृदयंनिरभिद्यत
हृदयान्मनोमनसश्चन्द्रमानाभिर्निरभिद्यतनाभ्याअपानोपानान्मृत्युःशिश्नंनिरभिद्यतशिश्नाद्रेतो
रेतसआपः॥४॥ ॥१॥ ॥ताएतादेवताःसृष्टाअस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववा
र्जत्ताएनमब्रुवंनायतनंनःप्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नमदामेतिताभ्योगामानयत्ताअब्रुवंन
वैनोयमलमितिताभ्योश्वमानयत्ताअब्रुवंनवैनोयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवंसुकृ
तंबतेतिपुरुषोवावसुकृतंताअब्रवीद्यथायतनंप्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणो
भूत्वानासिकेप्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधि
वनस्पतयोलोमानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चन्द्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशन्मृत्युरपानोभूत्वानाभिंप्रा
विशदापोरेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशंस्तमशनापिपासेअब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीतितेअब्रवीदे
तास्वेववांदेवतास्वाभजाम्येतासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्यस्यैकस्यैचदेवतायैहविर्गृह्यतेभा
गिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः॥५॥ ॥२॥ ॥सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइति
सोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्योमूर्तिरजायतयावैसामूर्तिरजायतान्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्त
द्वाचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नो

नाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेन ग्रहीतुं स यद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषा ग्रहीतुं स यद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुं स यद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचा ग्रहीतुं स यद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसा ग्रहीतुं स यद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेन ग्रहीतुं स यद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा एष यद्वायुः स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेनाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत सैषा विदृतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिषदिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती३ तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३ ॥ — ॥ १ ॥ — ॥ अपक्रामत गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अयमादितो ग

र्भो भवति यदेतद्रेतः स्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यः स्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिंचत्यथै
नज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म तत्स्त्रिया आत्मभूयं गछति यथा स्वमंगं तथा तस्मादेनां न हिनस्ति सास्यै
तमात्मानमत्र गतं भावयति सा भावयित्री भावयितव्या भवति तं स्त्री गर्भं बिभर्ति सोग्र एव कुमारं ज
न्मनोग्रेधिभावयति स यत्कुमारं जन्मनोग्रेधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयत्येषां लोकानां संतत्या एवं
संतता हीमे लोकाः तदस्य द्वितीयं जन्म सोस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते अथास्याय
मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्म तदुक्तमृषि
णा । गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधः श्येनो
जवसा निरदीयमिति । गर्भ एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच स एवं विद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्व उत्क्र
म्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥४॥ ॥यथास्थानं गर्त्तिणः
कोयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रति ये
न वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं
विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्ये
वैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवंति एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पंच महाभूता

३२

नि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जा-
रुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं
तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्र-
म्यामुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥ — ॥ ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे ॥ — ।
इति मैतरेयोपनिषत् ॥ — ॥ सीकृष्णार्पणमस्तु ॥ सी ॥ — ॥ सीसयदनिः ॐ ॥ आप्यायंतु ममांगानि वाक्प्राणः
चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिंद्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनि-
राकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मे संतु ते मे संतु ॥ ॐ शांतिः शांतिः
शांतिः ॥ ॐ श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोननूच्य ब्र-
ह्मबंधुरिव भवतीति स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्त-
ब्ध एयाय तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो ये-
नाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति यथा सोम्यैकेन मृ-
त्पिंडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन लोहम-
णिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं यथा सोम्यैकेन नखनि

कृंतनेन सर्वं कार्त्स्यसंविज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं कार्यमित्येव सत्यमेवं सोम्य स आ
देशो भवतीति न वै नुनं भगवंतः स एतदवेदिषुर्यद्ध्येतदवेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवांस्त्वेव मे तद्ब्र
वीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥—॥७॥—॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्धैक आहुरसदेवेद
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति कथमसतः सज्जायेते होवाच
ति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्र
जायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायंते ता आप ऐक्षंत
बह्व्यः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजंत तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्भ्य एव तदध्य
न्नाद्यं जायते ॥—४॥ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवंत्यांडजं जीवजमुद्भिज्जमिति सेयं दे
वतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्
तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजा
नीहीति ॥४॥ यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारं

भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यच्चंद्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चंद्राच्चंद्रत्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारंभणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमेतद्धस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुर्यदु रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपां रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यद्वविज्ञातमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा नु खलु सोम्येमाः स्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥४॥ ॥अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन आपः पीतास्त्रेधा विधीयंते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वागन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ॥५॥ ॥दध्नः सो

म्य मथ्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ एवमेव खलु सोम्यान्नस्याश्यमानस्य योणिमा स ऊ-
र्ध्वः समुदीषति तन्मनो भवत्यपां सोम्य पीयमानानां योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स प्राणो भवति तेजसः सोम्याश्यमा-
नस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भू-
य एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥५॥ ॥६॥ ॥षोडशकलः सोम्य पुरुषः पंचदशाहानि मा-
शीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति स ह पंचदशाहानि नाशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इ-
त्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभांति भो इति तं होवाच यथा सोम्य महतोभ्याहितस्यैकों-
गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततोपि न बहु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्त-
यैतर्हि वेदान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति स हाशाथ हैनमुपससाद तं ह यत्किंच पप्रच्छ सर्वं ह प्रतिपेदे तं हो-
वाच यथा सोम्य महतोभ्याहितस्यैकमंगारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोपि ब-
हु दहेदेवं सोम्य ते षोडशानां कलानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्सान्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्तयैतर्हि वेदा-
ननुभवस्यन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ॥
॥७॥ ॥उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नांतं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम स-
ता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवति स यथा

७४

शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा बंधनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबंधनं हि सौम्य मन इत्यशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप एव तदशितं नयंते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहीति नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुंगेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहीति नेदममूलं भविष्यतीति तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सौम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥——॥ यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठंति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयंति ते यथा तत्र न विवेकं लभंतेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति तदाभवंति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापय

त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥९॥ इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यंदंते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियं।
ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आग
म्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवंति
तदाभवंति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वि
ति तथा सोम्येति होवाच ॥१०॥ अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवं
स्रवेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानः स्तिष्ठत्यस्य यदेकां शाखां जीवो
जहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव
खलु सोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥११॥ न्यग्रोधफलमत आ
हरेतीदं भगव इति भिंधीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव इत्यासामंगैकां भिंधीति भिन्ना भगव
इति किमत्र पश्यसीति न किंचन भगव इति तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एवं म
हान्न्यग्रोधः स्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥१२॥ लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा चकार तं
होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवाधा अंग तदाहरेति तद्धावमृश्य न विवेद यथा विलीनमेवांगास्यांतादाचामेति कथमिति लवणमि

मिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यंतादाचामेति कथमिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चका-
र तच्छश्वत्संवर्तते तं होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आ-
त्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ॥ १३ ॥ ॥ यथा सोम्य पुरुषं गंधारे-
भ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्वोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो वि-
सृष्टः तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गंधारा एतां दिशं व्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पंडितो मेधावी गंधारानेवो-
पसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ॥ १४ ॥ ॥
पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्रा-
णस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति तावज्जानात्यथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेज-
सि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भू-
य एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ॥ १५ ॥ ॥ पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयंत्यपहार्षीः
स्तेयमकार्षीः परशुमस्मै तपतीति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मा-
नमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यतेऽथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि-
नमंतर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं त-
संधः सत्येनात्मानमंतर्धाय

ह त्वं स आत्मा तत्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजिज्ञाविति विजिज्ञाविति॥ ॥१६॥ ॥इति षष्ठोध्यायः॥ ॥सी
ॐ पुर्णमदः पुर्णमिदं पुर्णात्पुर्णमुदच्यते। पुर्णस्य पुर्णमादाय पुर्णमेवावशिष्यते॥ ॐ शांतिः शांतिः
शांतिः॥ ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज तं होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः प
शुनिच्छन्नणुंतानित्युभयमेव सम्राडिति होवाच॥१॥ यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनि
र्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किंस्यादित्यब्र
वीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य वागेवायतन
माकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य वागेव सम्राडिति होवाच वाचा वै सम्राड्बंधुः प्रज्ञायते
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्या
ख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायंते वाग्वै
सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपा
स्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेते
ति॥२॥ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदंकः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्य
वान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किंस्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मे ब्र

५६

ताया

वीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्संम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियाज्ञवल्क्य प्राण एव संम्राडिति होवाच प्राणस्यैव संम्राट्कामायायाज्यं या
जयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशंकं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव संम्राट्कामाय प्राणो वै संम्रा
ट्परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सह
स्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥—॥ ३ ॥—॥ यदेव ते क
श्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णः चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोब्रवीच्चक्षुर्वै ब्र
ह्मापश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्संम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य
चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव संम्राडिति होवाच चक्षुषा वै संम्रा
ट्पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै संम्राट्परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभि
क्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
पिता मेमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥—॥ ४ ॥—॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रो
त्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्माशृण्वतो हि किं स्या
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्संम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाका

राः प्रतिष्ठानंत इत्येनदुपासीत कानंतता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राळिति होवाच तस्माद्वै सम्राळपि यां कांच दिशं गच्छ
ति नैवास्यांतं गच्छत्यनंता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूता
न्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ
वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥५॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो
वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते त
स्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राळिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानंद इत्येन
दुपासीत कानंदता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राळिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते
स आनंदो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वा
नेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरे
तेति ॥६॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृ
मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां
न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राळिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत
का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राळिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भू

तानांप्रतिमा हृदये ह्येव संम्राट्सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवंति हृदयं वै संम्राट्परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति
सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदे
हः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मे मन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥७॥ ॥ जनको वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेस्तु
याज्ञवल्क्यानु माशाधीति स होवाच यथा वै संम्राण्महांतमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः
समाहितात्मास्येवं वृंदारक आढ्यः संनधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वे
द यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥ ॥ इंधो ह वै नामैष यो यं दक्षि
णेक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिंधं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ अथैतद्वामे
वो क्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्तयोरेष संस्तावो य एषोंतर्हृदय आकाशोथैनयोरेतदन्नं य एषोंतर्हृदये लोहित
पिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदंतर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा
केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योंतर्हृदये प्रतिष्ठिता भवंत्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविवि
क्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥३॥ तस्य प्राची दिक्प्रांचः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणाः प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यं
चः प्राणा उदीची दिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवांचः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्मा
गृह्यो न हि गृह्यते शीर्यो न हि शीर्यते संगो न हि सज्यते सितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोसीति होवाच या
ज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वैदेहोभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ।

॥११॥ ॥ कुर्चब्राह्मणम् ॥ ॥ जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम समेनेन वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्य
श्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तं हास्मै ददौ तं ह सम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥ ॥१॥
याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कु
रुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥१२॥ ॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवा
स्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ ॥१४॥ ॥ अस्त
मित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्य
यते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥१५॥ अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योति
रेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राड
पि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥१६॥ ॥ अस्तमित आदित्ये या
ज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्यो
तिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥१७॥ कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः
स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥
॥१८॥ स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पा

२५

प्मनो विजहाति ॥८॥ तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन् संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं चाथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्ववितो मात्रामुपादाय स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति ॥९॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानंदा मुदः प्रमुदो भवंत्यथानंदान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशांताः पुष्करिण्यः स्रवंत्यो भवंत्यथ वेशांतान्पुष्करिणीः स्रवंतीः सृजते स हि कर्ता ॥१०॥ तदेते श्लोका भवंति स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥११॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा। स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः। स्वप्नांत उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि। उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१४॥ आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायतं बोधयेदित्याहुः दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥ स वा एष एत

स्मिन् संप्रसारे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किं
चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ सोऽहं भगवते सहस्रं ददा
म्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥ स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति
न्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्ये
वमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वा एष एतस्मिन् बु
द्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥१७॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनु
संचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥१८॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सु
पर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंच
न कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥१९॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति
शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदे
व जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥२०॥

५८

तद्वा अस्यैतदतिछन्दा अपहतपाप्माभयं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पु
रुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकां
तरं ॥२२॥ अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चा
ण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि
तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति ॥२३॥ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना
शित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥२४॥ यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलो
पो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥२५॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते न हि र
सयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥२६॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै
तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२७॥ यद्वै तन्न
शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणु
यात् ॥२८॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२९॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते

विनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्॥४०॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति नहि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्॥४१॥ यत्र वा अन्यदिव
स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्यो
न्यद्विजानीयात्॥४२॥ सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य पर
मा गतिरेषास्य परमा संपदेषोस्य परमो लोक एषोस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप
जीवंति॥४३॥ स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनु
ष्याणां परम आनंदोऽथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एकः पितॄणां जितलोकानामानंदोऽथ ये शतं पितॄणां जित
लोकानामानंदाः स एको गंधर्वलोक आनंदोऽथ ये शतं गंधर्वलोक आनंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा दे
वत्वमभिसंपद्यंतेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानंदाः स एक आजानदेवानामानंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतमाजानदेवानामानंदाः स एकः प्रजापतिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापति।
लोक आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनंद एष ब्रह्मलोकः सं
म्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभ
यांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति॥४४॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च

पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥३४॥ तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्रा-
ज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३५॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाणिमा-
नं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुंबरं वा पिप्पलं वा बंधनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं
प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥३६॥ तद्यथा राजानमायांतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिक-
ल्पंतेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पंत इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥
॥३७॥ तद्यथा राजानमायांतमुग्राः ॥ राजानं प्रयियासंतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्य उपसमायंत्येवमेवे-
ममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमायंति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३८॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ अप्रक्रामतग-
र्त्तिपदः ॥ स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायंति स एतास्तेजोमात्राः
समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥१॥ एकीभवति न
पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृ-
णोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृ-
दयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रा-
मति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी सम-

न्ते ते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥ तयथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवाय
मात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो
मात्रामुपादायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यं नवतरं
कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानां ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञा
नमयो मनोमयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयः तेजोमयोऽतेजो
मयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी
यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनाथो खल्वा
हुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते
॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यान्तं कर्मणः तस्य यत्किंचेह
करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु काममयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तका
म आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेषः श्लोको भवति यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं

१८

र॰ शरीरं॰ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥
तदेते श्लोका भवन्ति । अणुः पन्था विततः पुराणो मां॰ स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गलोकमि
त ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥ तस्मिं॰ शुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गल॰ हरित॰ लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनै
ति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥९॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्याया॰ रताः
॥१०॥ अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । ता॰स्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वा॰सोऽबुधो जनाः ॥११॥ आत्मानं चेद्विजानी
यादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥१२॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन्संदेहे
गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१३॥ इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती
विनष्टिः । य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१४॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य
न ततो विजुगुप्सते ॥१५॥ यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥
यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥१७॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु
रुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥१८॥ मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं। विरजः पर आकाशादज आत्मा महा
ध्रुवः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥ स वा एष महा
न अज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिप
तिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणा
एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनि
र्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां
नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या
ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यतेऽशी
र्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्युभे उ हैवै
ष एते न तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥ तदेतदृचाभ्युक्तम् एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्त
स्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवा
त्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मानं तरति सर्वं पाप्मानं तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजो विचिकि
त्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः संम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह

रास्यायेति॥२३॥ स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद॥२४॥ स वा एष महानज आत्मा ऽजरो ऽमरो ऽमृ
तोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद॥ ॥चतुर्थं ब्राह्मणं॥ ॥ यथास्थानं गार्गीयः॥ अथ ह याज्ञ
वल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्यो
ऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्॥१॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरे ऽहमस्मात्स्थानादस्मि हंत ते ऽनया का
त्यायन्यान्तं करवाणीति॥२॥ सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृता
हो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति॥३॥
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति॥४॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया
वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धंत तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति॥५॥ स होवा
च न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्या
त्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवंति न वा अ
रे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु
कामाय पशवः प्रिया भवंति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य का
माय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवंत्यात्मनस्तु कामाय लो

काः प्रिया भवन्ति न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रि
या भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय भूताः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रिया
णि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त
व्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं ॥६॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म
वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवा
न्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वे
द इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥७॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य
न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा वि
निश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुरा
णं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि ॥११॥ स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां

स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गंधानां नासिके कायनमेवꣳ सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकाय
नमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमे
वꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानंदानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ
सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनं ॥११॥ स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैं
वं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्र
वीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहांतमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स
होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥१३॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरꣳ रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरꣳ शृणोति तदितर इतरं
मनुते तदितर इतरꣳ स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कꣳ रस
येत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कꣳ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कꣳ स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन वि
जानीयात्स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारम
रे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥१४॥ इति पंचमं ब्राह्मणं ॥
अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौंडिन्यात्कौंडिन्यः

शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥४८॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो
माध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशि
कायनेः कौशिकायनिः ॥८०॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूक
र्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणः त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजंधनेरौपजंधनिरासुरेरासुरिर्भा
रद्वाज आत्रेयादात्रेयो मांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशो
र्यः काप्यः कुमारहारीतात्कुमारहारीतो गालवाद्गालवो विदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्स
नपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः सौभरो ऽयास्यादांगिरसादयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो
श्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यंङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसना
त्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनकात्सनकः प
रमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥—॥५८॥—॥ ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते पूर्ण
स्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥सी॥—॥
सी॥—५सी॥ ५सी॥—५सी॥ ५सी गणेशाय नमः ॥—॥सीसीतारामाय नमः ॥—॥सीलक्ष्मीनृसिंहार्पणमस्तु ॥—॥

सीगणेशायनमः ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥ जन्माद्यस्य यतः ॥२॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥ तत्तु समन्वयात् ॥४॥ ईक्षतेर्नाशब्दम् ।५। गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ।६। तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।७। हेयत्वावचनाच्च ।८। स्वाप्ययात् ।९। गतिसामान्यात् ।१०। श्रुतत्वाच्च ।११। आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥१२॥ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ।१३। तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।१४। मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।१५। नेतरोऽनुपपत्तेः ।१६। भेदव्यपदेशाच्च ।१७। कामाच्च नानुमानापेक्षा ।१८। अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ।१९। अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ।२०। भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।२१। आकाशस्तल्लिङ्गात् ।२२। अत एव प्राणः ।२३। ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२४॥ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॥२५॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२६॥ उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ।२७। प्राणस्तथानुगमात् ।२८। न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ।२९। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ।३०। जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥३१॥ अपादे ११ करणा ११ एकत्रिंशत्सूत्राणि ।—।३१। इति वैयासिकसूत्रे प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिंगो नाम प्रथमः पादः ।—।१॥

सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् । विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । शब्दविशेषात् । स्मृतेश्च । अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।१। अत्ता चराचरग्रहणात् । प्रकरणाच्च ।२। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ वि

शेषणाच्च॥३॥ अंतर उपपत्तेः॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च॥ सुखविशिष्टाभिधानादेव च॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च॥ अनवस्थि
तेरसंभवाच्च नेतरः॥४॥ अंतर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात्॥ शारीरश्चोभयेपि हि
भेदेनैनमधीयते॥५॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ॥ रूपोपन्यासाच्च॥६॥ वैश्वानरः
साधारणशब्दविशेषात्॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति॥ शब्दादिभ्योंतः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद
संभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते॥ अत एव न देवता भूतं च॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥
अनुस्मृतेर्बादरिः॥ संपत्तेरिति जैमिनिः तथा हि दर्शयति॥ आमनंति चैनमस्मिन्॥७॥ ॥ध्य॥ सर्वत्रसम
त्तिःशासुक्ताााा॥ इति प्रथमस्याध्यायस्यास्पष्टब्रह्मलिंगोनाम द्वितीयः पादः॥ ॥७॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दा
त्॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ नानुमानिकमतच्छब्दात्॥ प्राणभृच्च॥ भेदव्यपदेशाच्च॥ प्रकरणात्॥ स्थित्यदनाभ्यां च॥
॥१॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्॥ धर्मोपपत्तेश्च॥२॥ अक्षरमंबरांतधृतेः॥ सा च प्रशासनात्॥ अन्यभावव्या
वृत्तेश्च॥३॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः॥४॥ दहर उत्तरेभ्यः॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च॥ धृतेश्च महि
म्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ प्रसिद्धेश्च॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु॥ अन्यार्थश्च परा

मर्शः।अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्।५५।अनुकृतेस्तस्य च।अपि च स्मर्यते।शब्दादेव प्रमितः।५६।हृद्यपेक्षया तु
मनुष्याधिकारत्वात्।तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्।विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्।शब्द इ
ति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां।वर्णा एव तु शब्दा इति भगवानुपवर्षः।अत एव च नित्यत्वं।समाननामरूपत्वा
च्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च।।मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः।ज्योतिषि भावाच्च।भावं तु बादरायणोऽस्ति हि
।।शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि।क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात्।।संस्कारपरामर्शा
त्तदभावाभिलापाच्च।तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः।।श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च।।५।।कंपनात्।१०।।ज्योतिर्दर्शना
त्।।११।।आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्।।१७।।सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन।१२।।पत्यादिशब्देभ्यः।१४।।द्युभ्वादिचतुर्दशव
तं सवानिरासृत्वा।।।४४।।।इति शारीरकमीमांसासूत्रे प्रथमस्याध्यायस्यास्पष्टब्रह्मलिंगो नाम तृतीयः
पादः।३।।।आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च।।सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्।।तद
धीनत्वादर्थवत्।ज्ञेयत्वावचनाच्च।।वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्।।त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च।।म
हद्वच्च।।१।।चमसवदविशेषात्।ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके।।कल्पनोपदेशाच्च।।मध्वादिवदविरोधः।।७।।
न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च।।प्राणादयो वाक्यशेषात्।ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने।।२।।कारणत्वेन चाका
शादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः।समाकर्षात्।४।।जगद्वाचित्वात्।।जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्याख्यातं।।अन्या

र्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके॥ वाक्यान्वयात्। प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः। उत्क्रमिष्यत एवं
भावादित्यौडुलोमिः। अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः।५। प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधात्॥ अभिध्योपदेशाच्च॥ सा
क्षाच्चोभयाम्नानात्। आत्मकृतेः परिणामात्॥ योनिश्च हि गीयते॥ ५ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥ ७॥ ॥
आनुमानिकमष्टाविंशतिसूत्राणि॥ ७॥ ५॥ ४॥ २४॥ इति शारीरकमीमांसासूत्रे प्रथमस्याध्यायस्य
परमात्मलिंगो नाम चतुर्थः पादः॥ समन्वयाख्याध्यायः समाप्तः॥ ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्य
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्॥ इतरेषां चानुपलब्धेः। २॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः॥७॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च बा
शब्दात्। अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां। दृश्यते तु। असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्। अपीतौ तद्व
त्प्रसंगादसमंजसं। न तु दृष्टांतभावात्। स्वपक्षदोषाच्च। तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्र
संगः। २॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः। ४॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्॥ ॥ तदनन्यत्व
मारंभणशब्दादिभ्यः। भावे चोपलब्धेः। सत्त्वाच्चावरस्य॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषा
त्। युक्तेः शब्दांतराच्च। पटवच्च। यथा च प्राणादि।८। इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसंगः। अधिकं तु भे
दनिर्देशात्॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः।४। उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि। देवादिवदपि लोके। कृत्स्नप्रस
क्तिर्निरवयवशब्दकोपो वा॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्। आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि। स्वपक्षदोषाच्च॥ ॥ सर्वोपेता च

तद्दर्शनात्।विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं।।३१।।न प्रयोजनवत्त्वात्।लोकवत्तु लीलाकैवल्यं।।३३।।वैषम्यनैर्घृण्ये न सा
पेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति।न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्।उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च।।३६।।सर्वधर्मोपपत्तेश्च।।—।
स्मृत्यनवकाशादयो।रासप्तत्रिंशत्सूत्राणि।।३७।।इति द्वितीयस्याध्यायस्य स्मृतितर्कविरोधो नाम प्रथमः पाद
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं।प्रवृत्तेश्च।पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि।व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात्।अन्यत्राभावाच्च न तृणा
दिवत्।अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्।पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि।अंगित्वानुपपत्तेश्च।अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियो
गात्।विप्रतिषेधाच्चासमंजसं।।१०।।महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां।।११।।उभयथापि न कर्मातस्तदभावः।समवा
याभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः।नित्यमेव च भावात्।रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्।उभयथा च दो
षात्।।अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा।।१७।।समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः।इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्ति
मात्रनिमित्तत्वात्।उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्।असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा।प्रतिसंख्याप्र
तिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्।उभयथा च दोषात्।आकाशे चाविशेषात्।अनुस्मृतेश्च।नासतोऽदृष्टत्वात्
उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः।।२७।।नाभाव उपलब्धेः।वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्।न भावोऽनुपलब्धेः।क्षणिकत्वाच्च
सर्वथानुपपत्तेश्च।।३२।।नैकस्मिन्नसंभवात्।एवं चात्माकार्त्स्न्यं।।न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः।अंत्यावस्थि
तेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः।।३६।।पत्युरसामंजस्यात्।।संबंधानुपपत्तेश्च।।अधिष्ठानानुपपत्तेश्च।।करणव

श्चैनत्तोगादित्यः। अंतवत्वमसर्वज्ञता वा। उत्पत्त्यसंभवात्। न च कर्तुः करणं। विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषे-
धः। विप्रतिषेधाच्च।८। नवनाअक्षपंचवक्त्रादिरासुक्तानि।४५। इति द्वितीयस्याध्यायस्य अन्यउक्तानां
म द्वितीयः पादः।२॥—॥ न वियदश्रुतेः। अस्ति तु। गौण्यसंभवात्। शब्दाच्च। स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्। प्रतिज्ञा-
हानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः। यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्।७॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः।८॥ असं-
भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः। तेजोऽतस्तथा ह्याह।१०॥ आपः।११॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः। तदभिध्यानादेव
तु तल्लिंगात्सः। विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च।१४। अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिंगादिति चेन्नावि-
शेषात्।१५॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्।१६॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च
ताभ्यः।१७॥ ज्ञोऽत एव। उत्क्रान्तिगत्यागतीनां। स्वात्मना चोत्तरयोः। नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारा-
त्। स्वशब्दोन्मानाभ्यां च। अविरोधश्चन्दनवत्। अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि। गुणाद्वा लोकव-
त्। व्यतिरेको गन्धवत्॥ तथा च दर्शयति। पृथगुपदेशात्॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्। यावदात्मभावित्वाच्च
न दोषस्तद्दर्शनात्। पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्। नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो
वान्यथा। कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्। विहारोपदेशात्। उपादानात्। व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः। उप

लं विपर्यये नियमः। शक्तिविपर्ययात्। समाध्यभावाच्च॥ यथा च तक्षोभयथा॥४०॥ परात्तु तच्छ्रुतेः। कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहि
तप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥४२॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके। मन्त्रवर्णाच्च॥
अपि च स्मर्यते। प्रकाशादिवन्नैवं परः। स्मरन्ति च। अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्। असंततेश्चाव्य
तिकरः। आभास एव च। अदृष्टानियमात्। अभिसंध्यादिष्वपि चैवं। प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्॥५३॥ नाविय
र स्वरसादि पंचाशत्सूत्राणि॥५३॥ इति द्वितीयस्याध्यायस्यानुतत्तोक्रसुतेनीमत तृतीयः पादः॥
तथा प्राणाः॥१॥ गौण्यसंभवात्। तत्प्राक्छ्रुतेश्च। तत्पूर्वकत्वाद्वाचः॥४॥ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च॥ हस्तादयस्तु
स्थितेऽतो नैवं॥७॥ अणवश्च। श्रेष्ठश्च॥८॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्। चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः। अक
रणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति। पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते॥१२॥ अणुश्च॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामनना
त्॥ प्राणवता शब्दात्। तस्य च नित्यत्वात्। त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्। भेदश्रुतेः। वैलक्षण्याच्च॥
॥१९॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात्। मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च। वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वा
दः॥२२॥ तथा प्राणा नव द्वाविंशतिः सूत्राणि॥२२॥४॥ इति वैयासिकसूत्रे द्वितीयस्याध्यायस्य लिंगसु
तं अविरोधो नाम चतुर्थः पादः॥ अविरोधाध्यायः समाप्तः॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूप

णात्मा।त्मात्म दब्वात्तु तुय स्त्वात्। प्राणा गते स्व। अग्न्यादि गत सुखे नि तिक्ष्वं नतास्मवात्। द्र घमेसवणादि
ति वैं नता प्रवक्तु १ पतेः। असुतत्वादि ति वैक्षेशादिकाणिणां प्रतीतेः। ताक्तं वा नात्म विवात्तु घादि द्रर्शयति॥ ॥
क्ता येनुरायवान् इसस्मृतित्वाय घेतमनेवं वा वनणा ति ति वैं नोपलक्षणार्थं ति कालादि निः। आनर्थक्य।
मिति वैं नतरपेक्षत्वात्। सुक्तत्व पक्षे १ वेत्तिवार निः।७॥ अनिष्टादिकाणाम पि वस्तुतां संयमनेव
गुत्तु येत नेषा मानो स्वावनद्यो तद्गतिर्दर्शनात्। स्मनं ति वा अपि वस प्रातत्वा पि वत आपानार विनोथः।
वियाकर्मणो नि ति तु द्रव्यत्वात्। नतती येत घोपलब्धेः। स्पर्शते पि वनोके। दर्शनाद्वा तृतीयरावराविनो
पः संरोक्तक्त्व।२॥ सत्ताव्याप ति नुपपतेः।४॥ नाति वि ने णा विरोषात्।५॥ अन्ना पि क्लिते तु पुर्ववरत्तिला
पात्। अस्तुयमिति वैं नराकात्।६ नेतः सिद्धान्तो गोपायोनेः रानीनां।७॥ तदनन्तरं षट्सप्तविंशतिः सूत्राणि
॥१८॥ इति वैशेषिकसूत्रे तृतीयस्याध्यायस्य विवृतिर्नाम प्रथमः पादः॥ ॥ ॥ संक्षेपसिद्धान्तेन्दौ॥
निर्णीता नवैव केवल द्रव्याणि। मायामात्रं तु कार्यत्वेनानन्तिवाक्त्वः स्वनुपपत्तेः। सुखदुःखादिस्वतेनावक्तेतेत्र
त द्विरः पनात्ति धानानुत क्षिनोदितं ततो स्मस्य बंधविपर्ययौ। रेदयो गा द्वासो पि।१॥ वरत्तावोनाडीषुत

च्छ्रुतेरात्मनि च। अतः प्रबोधोस्मात्।२॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः।१॥ मुग्धेर्धसंपत्तिः परिशेषात्॥१
न स्थानतोपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि। न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्। अपि चैवमेके। अरूपवदेव हि तत्प्र
धानत्वात्। प्रकाशवच्चावैयर्थ्यं। आह च तन्मात्रं। दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते। अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्। अंबु
वदग्रहणात्तु न तथात्वं। वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं। दर्शनाच्च।११॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति
षेधति ततो ब्रवीति च भूयः। तदव्यक्तमाह हि। अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रका
शश्च कर्मण्यभ्यासात्। अतोनंतेन तथा हि लिंगं। उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत्। प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥
पूर्ववद्वा। प्रतिषेधाच्च।९। परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः। सामान्यात्तु। बुद्ध्यर्थः पादवत्। स्थानविशेषात्प्र
काशादिवत्। उपपत्तेश्च। तथान्यप्रतिषेधात्। अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः। फलमत उपपत्तेः। श्रुत
त्वाच्च। धर्मं जैमिनिरत एव। पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्।४॥ संध्याद्यष्टकरणानिंशत्सूत्राणि।४१॥ इति तृती
यस्याध्यायस्य तत्त्वंपदार्थपरिशोधनं नाम द्वितीयः पादः।२॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्। भेदान्नेति चेन्नै
कस्यामपि। स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः। दर्शयति च।४॥ उपसंहारो
र्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च।२॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्। न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादि

वत्।संख्यातस्येतउक्तमस्मितुतरपि।२॥काप्येस्वसमंत्रसं।४॥सर्वत्तिरारन्मवेमो।५॥स्थानंतारयःस्वपानस्य॥
प्रियरिनस्त्रायघ्राम्निपत्रयापत्रयोर्द्दितेरारुतनेद्वर्घस्यामानसात्।आप्यानायव्रयोऽनातावात्।आकाराबाव।८
आऋगृऌीतिनितनवउत्तमात्।सन्धयारितिरेस्त्वारवपातमाव।णकोर्यस्थानारपूर्वी।९॥समानपर्वातेरात्।१०॥
संबंधारेवमनन्तावाधिान्वाविरोधात्।२र्यविक्षिवा।११॥संततिपुत्रास्यविरातः।१२॥उन्नषविधायायाभिवद्वेतनेषामा
नाम्नानात्।१४॥वेपायर्घत्तेरात्।स्तानोत्पायनराबारोषद्वाद्वत्ताहं।स्तुतुपगानवद्उक्तं।१५॥सांपत्तायेतर्तका
त्तावात्वघास्यन्तो।हुंरतकुतयाविनोधात्।१६॥गतेनर्घविवमुतवघानाघादिविनोपधचतुर्थंनःस्वल्पग।।पर्घोपत्तवपेलो
केवत्।१७॥समनिपमःसर्वासामविनोपःरावत्तानुमानात्तां।१८॥यावरधिकानमवस्थितिनाधिकानिकाणि॥१९॥
अक्तनधियांद्धवनोपःसामान्यतत्तावात्तामोपसारवद्उक्तं।२०॥इयरामननात्।२१।संतनातुतयामवस्वात्मन्यं
अन्नाघातेरानुपपद्विनितिवेन्नोपरेरातंतनवत्।२२॥क्वातिऋानोविशेषंतिऋीतनवत्।२३॥सेवद्दिस्तारचः।२४॥का
मारीतनतदद्वत्ताचतनारित्स्नः।२५॥आरनारलोपः।२६स्थितेतस्तद्ववनात्।२७॥तंजिपनिणानियमःस्वरूपेःप
घण्पःस्वतिबंधःपालं।२८॥प्रधानवरेवतउक्तं।२९॥लिंगतुयस्वातदधिवलीयःस्वरविपूर्वविकल्पःस्वकनाना।हेमा

६५

क्रियामानसवत्। अतिदेशाच्च। विद्यैव तु निर्धारणात्। दर्शनाच्च। श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः। अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तं। न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः। परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबंधः ८॥ एक आत्मनः शरीरे भावात्। १०॥ अंगावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं। मंत्रादिवद्वाविरोधः। भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति। नाना शब्दादिभेदात्। विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्। २४॥ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात्। २५॥ अंगेषु यथाश्रयभावः। शिष्टेश्च। समाहारात्। गुणसाधारण्यश्रुतेश्च। न वा तत्सहभावाश्रुतेः। दर्शनाच्च। २६॥ सर्वषष्टिरात्रवदषष्टिः सूत्राणि ॥-॥ इति तृतीयस्याध्यायस्य गुणोपसंहारो नाम तृतीयः पादः॥३॥-॥ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः। शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः। आचारदर्शनात्। तच्छ्रुतेः। समन्वारंभणात्। तद्वतो विधानात्। नियमाच्च। अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्। तुल्यं तु दर्शनं। असार्वत्रिकी। विभागः शतवत्। अध्ययनमात्रवतः। नाविशेषात्। स्तुतयेऽनुमतिर्वा। कामकारेण चैके। उपमर्दं च। ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि। परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि। अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः। विधिर्वा धारणवत्। ८॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्। भावशब्दाच्च। २॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषि

षितत्वात्।तथा चैकवाक्यतोपबंधात्॥४॥अतएव चाग्नींधनाद्यनपेक्षा।५॥सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्।श
मदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेः स्तदंगतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्॥६॥सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शना
त्।अबाधाच्च।अपि च स्मर्यते।शब्दश्चातोऽकामकारे।७।विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि।सहकारित्वेन च।सर्वथापि
त एवोभयलिंगात्।अनभिभवं च दर्शयति।८।अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः।अपि च स्मर्यते।विशेषानुग्रहश्च।अतस्त्व
ितरज्ज्यायो लिंगाच्च।९।तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः।न चाधिकारिकमपि पत
नानुमानात्तदयोगात्।उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तं।११।बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च॥१२॥
स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः।आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते।श्रुतेश्च।१३।सहकार्यंतरविधिः
पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्।कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः।मौनवदितरेषामप्युपदेशात्।१४।अनावि
ष्कुर्वन्नन्वयात्॥१५॥ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबंधे तद्दर्शनात्।१६।एवं मुक्तिफलानियमः स्तदवस्थावधृतेः स्तद
वस्थावधृतेः।१७।पुत्र षाघोसूत्ररा द्विपंचाशत्सूत्राणि।५२।१७।[illegible]। ॥इति वैयासिकसूत्रे तृतीयस्या
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ४॥८।साधनाध्यायः समाप्तः॥ ॥आवृत्तिरसकृदुपदेशात्

श्रीरामाय नमः। आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान्भ्रातॄन्बंधादीन्शिखां यज्ञोपवीतं च यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं चातलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालब्रह्मांडं च विसृजेद्दंडमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेच्छेषं विसृजेच्छेषं विसृजेत्। ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा लोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेद्गायत्रीं च स्ववाचाग्नौ समारोपयेदुपवीतं तु भौवाप्सु वा विसृजेत्। कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुंबं विसृजेत्पात्रं विसृजेत्पवित्रं विसृजेद्दंडांल्लोकाग्नीन्विसृजेदिति होवाचात ऊर्ध्वममंत्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसंध्यादौ स्नानमाचरेत्संधिं समाधावात्मन्याचरेत्सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत्। खल्वहं ब्रह्मसूत्रं सूचनात्सूत्रं ब्रह्मसू

जागरितं द्वितीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिं चतुर्थी तुरीयं मात्रा मात्रा प्रतिस्नातनगताः स
म्यक्समस्तानपि पारं नयतीति स्वयं स्वयं ब्रह्म भवत्येष सिद्धिकर एतस्माद्ध्याना
दौ प्रयुज्यते सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद्ब्रह्म तुरीयं सर्वकरणानि मन
सि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः प्राणं
मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ते ध्यानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं
ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कारणानां
ध्याता ध्यं कारणानां तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं स्तब्ध्वाधिकं क्ष
णमेकं क्रतुशतस्यापि चतुःसप्तत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोंकारगतिश्च सर्व
ध्यानयोगज्ञानानां यत्फलमोंकारो वेद परईशो वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वम
न्यत्परित्यज्य समस्ताथर्वशिखैषतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इत्योंस
त्यमित्युपनिषत्॥ ॐ तउं रथात्॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥ हरिः ॐ॥ इत्यथर्वशिखा
॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामाय नमः॥ ॥श्रीसांबाय नमः॥

संवर्तकोग्निर्मेरुतो विनाडेकनेमिर्त्ती स्वतीस्मत्ता प्रथमा नक्तपीता महद्ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णुदैवत्या तृतीया शुभाशुभा शुक्ला नरुद्रदैवत्या या अवसानेस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदैवत्या स एष ह्योंकारश्चतुरक्षरश्चतुष्पारश्चतुःशिरःश्चतुर्थमात्रा स्थूलमेतद्ध्रस्वदीर्घप्लुत इति। ॐ॰ ॐ॰ ॐ॰ इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शांतात्मा प्लुतप्रयोगेण समस्तमोमिति प्रयुक्तमात्मज्योतिः सकृदावर्तते सकउच्चारितमात्रा ऊर्ध्वमुन्नामयतीत्योंकारः प्राणान्सर्वान्प्रलीयत इति प्रलयः प्राणान्सर्वानपरमात्मनि प्रणामयति नामयतीत्येतस्मात्प्रणवश्चतुर्धावस्थ इति सर्वदेववेदयोनिः सर्ववेदवाक्यवस्तु प्रणवात्मकं देवास्वेति संपत्ताः सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः सर्वे देवाः संविशंतीति विष्णुः सर्वाणि बृंहयतीति ब्रह्म सर्वस्यांतस्थाने ध्येयो ध्यायितृभ्यः प्रदीपवत्प्रकाशयतीति प्रकाशः प्रकाशकेभ्यः सदोमित्यंतः शरीरे विद्युमद्योतयति मुहुर्मुहुरिति विद्युद्वत्प्रतीयाद्दिशंति त्वा सर्वान्लोकान्व्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद्व्यापी महादेवः पूर्वास्य मात्रा जाग्रति

भगवान्। अथ कस्मादुच्यते महेश्वरः यः सर्वान् लोकान् संभक्षः संभक्षयत्यजस्रं सृजति वि
।वासयति तस्मादुच्यते महेश्वरः। अथ कस्मादुच्यते महादेवः यः सर्वान् भावान् परित्यज्य आ
त्मज्ञानयोगैश्वर्ये महति महीयते तस्मादुच्यते महादेवः। तदेतद्रुद्रचरितं एषो देवः प्रदिशो
नु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अंतः स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यंजनास्तिष्ठति विश्वतो
मुखः। विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं
पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः। तदेतदुपासितव्यं वाग्वदति तदन्तु ग्रदा। अयं पंथा
विततरुत्तरेण। येन देवा पितरो येन पितरः प्राप्नुवंति परमपरं परायणां चेति वालाग्रमात्रं
हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदं वरेण्यं तमात्मस्थं ये नु पश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती
नेतरेषां। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं पंचविधं च सर्वं तमीशानं पुरुषं देवमीड्यं
निचाय्येमां शांतिमत्यंतमेति। प्राणेष्वंतर्मनसि लिंगमाहुर्यस्मिन्क्रोधो या च तृष्णा क्ष
मा चा तृष्णां हित्वा हेतुजालस्य मूलं बुध्या संचिंत्य स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः। रुद्रो
शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जं तपसा नियंता व्रतमेतत्पाशुपतं। अग्निरिति भस्म जलमिति भ

तः॥ अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव कर्भजन्मजनामनणसंसानमहाद्भया
त्तानयतीति तस्मादुच्यते तानं। अथ कस्मादुच्यते सुक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सुक्ष्मो भुत्वा शन
रानीनाणेवाधितिष्ठति। तस्मादुच्यते सुक्ष्मं। अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्द
ते क्लामयते तस्मादुच्यते शुक्लं। अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं यस्मादुच्चार्यमाण एव नात्ति महति तम
सि सर्वंशरीरं विद्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतं। अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म यस्मादुच्चार्यमाण ए
व बृहति बृहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एको यः सर्वांल्लोकान् गृह्णात्यज
स्रं· सृजति विसृजति वासयति तस्मादुच्यत एकः। अथ कस्मादुच्यत एको रुद्र एक एव रुद्रो
न द्वितीयाय तस्थुस्तुनीयमिमंलोकानीशत ईशानीयुर्जननीयुः प्रत्यंजनास्थिति संयुगः स्या
तकाले संसृज्य विश्वा भुवनस्य गोप्ता तस्मादुच्यत एको रुद्रः। अथ कस्मादुच्यत ईशानः
यः सर्वांल्लोकानीशत ईशानीतिर्जननीतिः परमशक्तिनति त्वाशूर नोनुमो दुग्धाइ वधे
नवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिंद्र तस्थुषः। तस्मादुच्यत ईशानः। अथ कस्मा
दुच्यते भगवान् यः सर्वान्भावानीक्षत्यात्मज्ञानं निनीक्षयति योगंगमयति तस्मादुच्यते

विरामदेवान्।किंनुनमस्मान्कृणवन्नरातिः किमधुर्तिरमृतमर्त्यस्य।सर्वंजगद्धितं वा एत
दक्षरं प्राजापत्यं सुक्ष्मं सौम्यं पुरुषमग्राह्योग्रा वायं वायव्येन सोमं सौम्येन ग्रसति स्वेन तेज
सा तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासा वै नमः।हृदिस्था देवताः सर्वे हृदि प्राणो प्रतिष्ठिताः।हृदि
त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः।तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादो य उत्तरतः स ओं
कारो य ओंकारः सः प्रणवो यः प्रणवः स सर्वव्यापी सोनंतो योनंतः स तारं यत्तारं तत्सु
क्ष्मं यत्सुक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्मेति स एकः स एको रुद्रः स ईशानः
स भगवान् स महेश्वरः स महादेवः।अथ कस्मादुच्यत ओंकारो यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋ
चो यजुꣳषि सामान्यथर्वाङ्गिरसश्च यज्ञे ब्रह्म च ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति तस्मादुच्यते प्रणा
वः।अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव सर्वान्लोकान्व्याप्नोति स्नेहो य
था पललपिंडं शांतमुलमोतंप्रोतमनुप्राप्य व्यतिशिशस्तस्मादुच्यते सर्वव्यापी।अथ कः
स्मादुच्यतेनंतो यस्मादुच्चार्यमाण एवाद्यंतं नोपलभ्यते तिर्यगुर्ध्वमधस्तात्तस्मादुच्यतेनं

स्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यच्च सत्यं तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। याश्च पृथ्वी स्तस्मै वै नमो न
ॐ। यो वै। याश्चापस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यच्च तेजस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै रुद्रः
यश्च वायुस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यच्चाकाशं तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यश्च सूर्यस्तस्मै
वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च सोमस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यानि च नक्षत्राणि च तस्मै वै नमो
नमः। ॐ। यो वै। ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यच्च प्राणाः स्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। य
श्च कालस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च यमस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च मृत्युः। ॐ
यो वै। यच्चामृतं। ॐ। यो वै। यच्च भूतं भव्यं भविष्यत्तस्मै। ॐ। यो वै। यच्च कृत्स्नं। ॐ। यो वै। यच्च विश्वं। ॐ
यो वै। यश्च सर्वं। तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै
नमो नमः। शीर्षं जनरो विश्वरूपोसि। ॐ मारोमध्ये भूर्भुवस्स्वस्तन्ते शीर्षं जनरो विश्वरूपोसि। ब्रं
ब्रह्मैकं त्वं द्वित्रिधोर्ध्वमधश्च त्वं शांतिश्च त्वं पुष्टिश्च त्वं तुष्टिश्च त्वं हुतमहुतं विश्वमविश्वं दत्त
मदत्तं कृतमकृतं परमपरं परायणं चेति। अपाम सोमममृता अभूमा रेरेभि ज्योतिन
गन्म

विरामेरेवान्।किंनु नमस्मान्कृणावरनातिः किमथुर्त्तिन मतमर्त्यस्य।सर्वंजगद्धितंवापुन
रक्षरं प्राजापत्यं सुक्ष्मं सौम्यं पुरुषमग्राह्योणा वायं वायव्येन सोमं सौम्येन ग्रसति स्वेन तेज
सा तस्मा उपसंहर्त्रे महाग्रासावैनमः।हृदिस्था देवताः सर्वै हृदि प्राणो प्रतिष्ठिताः।हृदि
त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः।तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ॐ
कारो य ॐकारः स प्रणवो यः प्रणवः स सर्वव्यापी सोनंतो यो नंतः सत्तानं यत्तानं तत्सु
क्ष्मं यत्सुक्ष्मं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्तानं ब्रह्मेति स एकः स एको रुद्रः स ईशानः
स भगवान्स महेश्वरः स महादेवः।अथ कस्मादुच्यत ॐकारो यस्मादुच्चार्यमाण एवन्
वोयजुर्षिसामान्यथर्वांगिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति तस्मादुच्यते प्रणा
वः।अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव सर्वान्लोकान्व्याप्नोति स्नेहो य
था पललपिंडं शांतमूलमोतं प्रोतमनुप्राप्य व्यतिरिक्तस्तस्मादुच्यते सर्वव्यापी।अथ क
स्मादुच्यतेनंतो यस्मादुच्चार्यमाण एवाद्यंतं नोपलभ्यते तिर्यगूर्ध्वमधस्तात्तस्मादुच्यतेनं

तिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगं। स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः। यस्तंतुनाभ इव तंतुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः स्वमावृणोति। स नो दधातु ब्रह्माप्ययं। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च। एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति। तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वतं नेतरेषां। नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तमात्मस्थं येऽनुपश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषां। तदेतदिति मन्यंते निर्देश्यं परमं सुखं। कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति न भाति वा। तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः। न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः। तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय। स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः। प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबंधहेतुः। स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य गोप्ता। य ईशेऽस्य ज

अथर्व
गाशिनः

गातोनित्यमेनानान्योहेतुर्विद्यतईशानाय।योब्रह्माणांविदधातिपुर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतित
स्मै।तंहदेवमात्मबुधिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणामहंप्रपद्ये।निष्कलंनिष्क्रियंशांतंनिरव
द्यंनिरंजनं।अमृतस्यपरंसेतुंदग्धेंधनमिवानलं।यदाचर्मवदाकाशंवेष्टयिष्यंतिमानवाः
तदाशिवमविज्ञायदुःखस्यांतोभविष्यति।तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्चब्रह्मविश्वेताश्वतरो
थविद्वान्।अत्याश्रमिभ्यःपरमंपवित्रंप्रोवाचसम्यगृषिसंघजुष्टं।वेदांतेपरमंगुह्यंपु
राकल्पप्रचोदितं।नाप्रशांतायदातव्यंनापुत्रायाशिष्यायवैपुनः।यस्यदेवेपराभक्ति
र्यथादेवेतथागुरौ।तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनःप्रकाशंतेमहात्मनइति॥
॥ॐतत्रंरथात्॥ ॥शांतिः॥इतिश्वेताश्वतरोपनिषत्॥ ॥सीतामायनमः॥ ॥श्री
सीगौरारानरागुत्पोनमः।ॐदेवाहवैस्वर्गलोकमागमंतेदेवारुद्रमपृच्छन्कोभवानिति
सोब्रवीदहमेकःप्रथममासंवर्तामिचभविष्यामिचनान्यःकश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तइतिसोंतरा
रंतनंप्राविशत्सोहंनित्यानित्योहंब्रह्माहंब्रह्माहंप्रांचःप्रत्यंचोहंदक्षिणांचोदंचोहमध
श्चोर्ध्वंचदिशश्चविदिशश्चाहंपुमानपुमान्स्त्रियश्चाहंगायत्र्यहंसावित्र्यहंत्रिष्टुप्जगत्यनु

सुम्राऽहं छंदोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं सत्योऽहं गौरहं गौर्यहं ऋग्ज्येष्ठोऽहं श्रे
ष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहम् (ग्पऋ:) सामाथर्वांगिरसोऽहमक्षरमहं क्षरमहं गु
ह्योऽहं गोप्योऽहमरण्योऽहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रं च मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरि
त्यहमेकः सर्वे च मामेव स मां यो वेद स सर्वान्देवान्वेद गां गोभिर्ब्राह्मणान्ब्राह्मण्येन हवी·
षि हविरायुषायुषा सत्यं सत्येन धर्मं धर्मेणा तर्पयामि स्वेन तेजसा ततो देवा रुद्रं नापश्यं· ते
देवा रुद्रं ध्यायंति ततो देवा ऊर्ध्वबाहवस्तुन्वंति॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्व
स्तस्मै वै नमो नमः। शीर्षं जनरों विरखतुपोसि। ॐ· यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमः।
यो वै यश्च महेश्वरस्तस्मै वै नमो नमः। यो वै रुद्रः स भगवान् यावोमा तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै
रुद्रः स भगवान् यश्च विनायकस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कंदस्तस्मै वै नमो
नमः। ॐ· यो वै। यश्चेंद्रस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ·। यो वै। यश्चाग्निस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यावत्तु
स्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च भुवस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यश्च सुवस्तस्मै वै नमो नमः।
ॐ· यो वै। यश्च महस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ· यो वै। यश्च जनस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ· यो वै। यश्च तपस्त

स्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च सत्यं तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। याच पृथ्वीस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। याश्चापस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च तेजस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै रुद्रः यश्च वायुस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्चाकाशं तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च सोमस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यानि च नक्षत्राणि च तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। ये चाष्टौ ग्रहास्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यश्च प्राणःस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ यो वै। यश्च कालस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च यमस्तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै। यश्च मृत्युः। ॐ यो वै। यश्चामृतं। ॐ। यो वै। यश्च भूतं भव्यं भविष्यत्तस्मै। ॐ। यो वै। यश्च कृत्स्नं। ॐ। यो वै। यश्च विश्वं। ॐ यो वै। यश्च सर्वं। तस्मै वै नमो नमः। ॐ। यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सत्यं पुरुषः सर्वस्तस्मै वै नमो नमः। शीर्षं जगन्तो विश्वरूपोसि। ॐ मारो मध्ये पुरुषस्त्वं ते शीर्षं जगन्तो विश्वरूपोसि। त्वं ब्रह्मैकं त्वं द्वित्वित्वोर्ध्वमधश्च त्वं शान्तिश्च त्वं पुष्टिश्च त्वं तुष्टिश्च त्वं हुतमहुतं विश्वमविश्वं दत्तमदत्तं कृतमकृतं परमपरं परायणं चेति। अपाम सोमममृता अभूमा रेरभेज्योतिन

गन्म

ते सर्वपाशैः।भावग्राह्यमनीडाख्यंभावाभावकरंशिवं।कलासर्गकरंदेवंयेविदुस्तेजहुस्तनुं॥४॥
स्वभावमेकेकवयोवदंतिकालंतथान्येपरिमुह्यमानाः।देवस्यैषमहिमातुलोकेयेनेदंभ्राम्यतेब्र
ह्मचक्रं।येनावृतंनित्यमिदंहिसर्वंज्ञःकालकालोगुणीसर्वविद्यः।तेनेशितंकर्मविवर्ततेहपृ
थ्व्याप्तेजोनिलखानिचिंत्यं।तत्कर्मकृत्वाविनिवर्त्यभूयस्तत्त्वस्यतत्त्वेनसमेत्ययोगं।ए
केनद्वाभ्यांत्रिभिरष्टभिर्वाकालेनचैवात्मगुणैश्चसूक्ष्मैः।आरभ्यकर्माणिगुणान्वितानिभावां
श्चसर्वान्विनियोजयेद्यः।तेषामभावेकृतकर्मनाशःकर्मक्षयेयातिसतत्त्वतोन्यः।आदिःस
संयोगनिमित्तहेतुःपरस्त्रिकालादकलोपिदृष्टः।तंविश्वरूपंभवभूतमीड्यंदेवंस्वचित्तस्थमुपा-
स्यपूर्वं।सवृक्षकालाकृतिभिःपरोन्योयस्मात्प्रपंचःपरिवर्ततेयं।धर्मावहंपापनुदंभगेशंज्ञा
त्वात्मस्थममृतंविश्वधाम।तमीश्वराणांपरमंमहेश्वरंतंदैवतानांपरमंचदैवतं।पतिं
पतीनांपरमंपरस्ताद्विदामदेवंभुवनेशमीड्यं।नतस्यकार्यंकरणंचविद्यतेनतत्समश्चात्त्य स्वा
धिकश्चदृश्यते।परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच।नतस्यकश्चित्प

योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः।यच्चस्वभावंपचतिविश्वयोनिःपाच्यांश्चसर्वान्परिणाम
येद्यः।सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्चसर्वान्विनियोजयेद्यः।तद्वेदगुह्योपनिषत्सु
गूढंतद्ब्रह्मावेदतेब्रह्मयोनिं।येपूर्वंदेवाऋषयश्चतद्विदुस्तेतन्मयाअमृतावैबभूवुः।।।
गुणान्वयोयःफलकर्मकर्ताकृतस्यतस्यैवसचोपभोक्ता।सविश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा
प्राणाधिपःसंचरतिस्वकर्मभिः।अंगुष्ठमात्रोरवितुल्यरूपःसंकल्पाहंकारसमन्वितो
यः।बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचैवाराग्रमात्रोह्यपरोपिदृष्टः।वालाग्रशतभागस्यशतधा
कल्पितस्यच।भागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पते।नैवस्त्रीनपुमानेषनैवचायंनपुंस
कः।यद्यच्छरीरमादत्तेतेनतेनसयुज्यते।संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासांबुवृष्ट्याचात्म
निवृद्धिजन्मा।कर्मानुगान्यनुक्रमेणदेहीस्थानेषुरूपाण्यभिसंप्रपद्ये।स्थूलानिसूक्ष्माणिब
हूनिचैवरूपाणिदेहीस्वगुणैर्वृणोति।क्रियागुणैरात्मगुणैश्चतेषांसंयोगहेतुरपरोपिदृष्टः।
अनाद्यनंतंकलिलस्यमध्येविश्वस्यस्रष्टारमनेकरूपं।विश्वस्यैकंपरिवेष्टितारंज्ञात्वादेवंमुच्य

वातिसुक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभुतेषु गुढं। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।
एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति। यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्ष
रं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी।। नैनमूर्ध्वं न तिर्यंचं न मध्ये परिजग्रभत्।
न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।। न संदृशे रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं।।
हृदा हृदिस्थं मनसाभिक्लृप्तो य एतद्वि दुरमृतास्ते भवंति। अजात इत्येवं कश्चिद्भी
रुः प्रपद्ये। रुद्र यत्ते मुखं तेन मां पाहि नित्यं। मा नस्तोके तनये मा न आयौ
षि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मंतः सदमित्त्वा
हवामहे।। ५।। द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनंते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे। क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु वि
द्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च स
र्वाः। ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्। एकैकं जालं बहुधा विकु
र्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः। भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा।
सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनड्वान्। एवं स देवो भगवान्वरेण्यो

योनिस्वभावानधितिष्ठत्येकः। यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणामयेद्यः। सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः। तद्वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिं। ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः॥ गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता। स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः। अंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः। बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैवाराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः। बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते। नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः। यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते। संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रासांबुवृष्ट्या चात्मनिवृद्धिजन्म। कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्ये। स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति। क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरवरोपि दृष्टः। अनाद्यनंतं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्य

देव एकः। यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः। हिरण्यगर्भं जनयामास पू
र्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु। या ते रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी। तया नस्तनुवा शं
तमया गिरिशंताभिचाकशीहि। यामिषुं गिरिशंत हस्ते बिभर्ष्यस्तवे। शिवां गिरित्र तां
कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्। ततः परं ब्रह्मपरं बृहंतं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढं। वि
श्वस्यैकं परिवेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वामृता भवंति। वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं त
मसः परस्तात्। तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेयनाय। यस्मात्परं नाप
रमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पू
र्णं पुरुषेण सर्वं। ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं। य एतद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुः
खमेवापियंति। सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः। सर्वव्यापी स भगवांस्तस्मात्सर्व
गतः शिवः। महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्वस्यैष प्रवर्तकः। सुनिर्मलामिमां प्राप्तिमीशानो ज्यो
तिरव्ययः। अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। हृदा मनीषा मन
साभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। स भूमिं
विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलं। पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं। उतामृतत्वस्येशानो य

दंन्नेनानातिरोहति।सर्वतःपाणिपादंतत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं।सर्वतःश्रुतिमल्लोकेसर्वमा
वृत्यतिष्ठति।सर्वेंद्रियगुणाभासंसर्वेंद्रियविवर्जितं।सर्वस्यप्रभुमीशानंसर्वस्यशरणं
सुहृत्।नवद्वारेपुरेदेहीहंसोलीलायतेबहिः।वशीसर्वस्यलोकस्यस्थावरस्यचरस्य
च।अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः।सवेत्तिवेद्यंनचतस्यास्ति
वेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंमहांतं।अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मागुहायांनिहि
तोस्यजंतोः।तमक्रतुंपश्यतिवीतशोकोधातुःप्रसादान्महिमानमीशं।वेदाहमेतमजरंपु
राणंसर्वात्मानंसर्वगतंविभुत्वा।जन्मनिरोधंप्रवदंतियस्यब्रह्मवादिनोहिप्रवदंतिनित्यं
॥१॥यएकोवर्णोबहुधाशक्तियोगाद्वर्णाननेकान्निहितार्थोदधाति।विचैतिचांतेविश्वमा
दौसदेवःसनोबुद्ध्याशुभयासंयुनक्तु।तदेवाग्निस्तदादित्यःस्तद्वायुस्तदुचंद्रमाः।तदेवशु
क्रंतद्ब्रह्मतदापस्तत्प्रजापतिः।त्वंस्त्रीत्वंपुमानसित्वंकुमारउतवाकुमारी।त्वंजीर्णोदंडे
नवंचसित्वंजातोभवसिविश्वतोमुखः।लीनःपतंगोहरितोलोहिताक्षस्तडिद्गर्भऋतवः
समुद्राः।अनादिमत्त्वंविभुत्वेनवर्तसेयतोजातानिभुवनानिविश्वा।अजामेकांलोहि
तशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःसृजमानांसरूपाः।अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्ये

नां भुक्तो गामक्तोऽन्यः। द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पि-
प्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्य-
मानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः। ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्
यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति। य इत्तद्विदुस्त इमे समासते।
छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति। अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्त-
स्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः। मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं। तस्यावयव-
भूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं
तमीशानं वरदं देवमीड्यं नि चाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति। यो देवानां प्रभवश्चोद्भव-
श्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः। हिरण्य गर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया
संयुनक्तु। यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवा-
य हविषा विधेम। सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं। विश्वस्यैकं परि-
वेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति। स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु
गूढः। यस्मिन्युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति। घृतात्परं मण्डमि

वाति सुक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढं। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः।
एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः। हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो
य एतद्विदुरमृतास्ते भवंति। यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः। तदक्ष-
रं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी। नैनमूर्ध्वं न तिर्यंचं न मध्ये परिजग्रभत्।
न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः। न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं॥
हृदा हृदिस्थं मनसाभिक्लृप्तो य एतद्वि दुरमृतास्ते भवंति। अजात इत्येवं कश्चिद्भी-
रुः प्रपद्ये। रुद्र यत्ते मुखं तेन मां पाहि नित्यं। मा नस्तोके तनये मा न आयौ
मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मंतः सदमित्वा
हवामहे॥४॥ द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनंते विद्याविद्ये निहिते यत्र गूढे। क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु वि-
द्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः। यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च स-
र्वाः। ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्। एकैकं जालं बहुधा विकु-
र्वन्नस्मिन्क्षेत्रे संहरत्येष देवः। भूयः सृष्ट्वा पतयः स्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा।
सर्वा दिश ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनड्वान्। एवं स देवो भगवान्वरेण्यो

गुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं। लघुत्वमा
रोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च। गंधः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृ
त्तिं प्रथमां वदंति। यथैव बिंबं मृदयोपलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधांतं। तद्वात्मतत्त्वं
प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः। यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह
युक्तः प्रपश्येत्। अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः। एषो ह देवः प्रदि
शोनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अंतः। स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्ति
ष्ठति विश्वतोमुखः। यो देवो अग्नौ यो अप्सु विश्वं भुवनमाविवेश। य ओषधीषु यो वन
स्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः॥१७॥ य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वान्
लोकानीशत ईशनीभिः। य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृतास्ते
वंति। एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य इमांल्लोकानीशत ईशनीभिः। प्रत्यङ्जनास्ति
ष्ठति संचुकोचांतकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः। विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमु
खो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयं

यसविताधियः। अग्नेर्ज्योतिर्निचीय पृथिव्या अध्याभरत्॥ युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः
सवे। स्वर्गेयाय शक्त्या॥ युक्त्वाय मनसा देवान्स्वर्यतो धिया दिवं। बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता
प्रसुवाति तान्॥ युंजते मन उत युंजते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। विहोत्रा दधे व
युनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः॥ युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोका एतु प
पथ्येव सूरेः। शृण्वंति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः॥ अग्निर्यत्राभि
मथ्यते वायुर्यत्राधिरुध्यते सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः॥ सविता प्रसवेन
जुषेत ब्रह्म पूर्व्यं तत्र योनिं कृणवसे न हि ते पूर्तमक्षिपत्॥ त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं
हृदींद्रियाणि मनसा संनिवेश्य। ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयाव
हानि॥ प्राणान्प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत। दुष्टाश्वयुक्तमि
व वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः॥ समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजला
लाश्रयादिभिः। मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्॥ नीहा
रधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां। एतानि रूपाणि पुरःसरा
णि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे॥ पृथिव्यप्तेजोनिलखे समुत्थिते पंचात्मके यो

यं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च। अत्रांतरं ब्रह्मविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः। संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः। अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः। ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता। अनंतश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विंदते ब्रह्ममेतत्। क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः। तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिः। ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः। एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित्। भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत्। वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिंगनाशः। स तु य एवेंधनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे। स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं। ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्। तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः। एवमात्मात्मनि गृह्यतेसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति। सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितं। आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति॥ ॥१॥ ॥युंजानः प्रथमं मनस्तत्वा

यसविताधियः।अग्नेर्ज्योतिर्निचीयपृथिव्याअध्याभरत्।युक्तेनमनसावयंदेवस्यसवितुः
सवे।स्वर्गेयायशक्त्या॥युक्त्वायमनसादेवान्सुवर्यतोधियादिवं।बृहज्ज्योतिःकरिष्यतःसविता
प्रसुवातितान्।युंजतेमनउतयुंजतेधियोविप्राविप्रस्यबृहतोविपश्चितः।विहोत्रादधेव
युनाविदेकइन्महीदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिः।युजेवांब्रह्मपूर्व्यंनमोभिर्विश्लोकायेप
पथ्येवसूरेः।शृण्वंतिविश्वेअमृतस्यपुत्राआयेधामानिदिव्यानितस्थुः।अग्निर्यत्राभि
मथ्यतेवायुर्यत्राधिरुध्यतेसोमोयत्रातिरिच्यतेतस्यसंजायतेमनः।सवितापसवेन
जुषेतब्रह्मपूर्व्यंतत्रयोनिकृणवसेनहितेपूर्वमक्षिपत्॥त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरं
हृदींद्रियाणिमनसासंनिवेश्य।ब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्स्रोतांसिसर्वाणिभयाव
हानि।प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्तचेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीत।दुष्टाश्वयुक्तमि
ववाहमेनंविद्वान्मनोधारयेताप्रमत्तः।समेशुचौशर्करावह्निवालुकाविवर्जितेशब्दज
लाश्रयादिभिः।मनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत्।नीहा
रधूमार्कानिलानलानांखद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां।एतानिरूपाणिपुरःसरा
णिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगे।पृथिव्याप्यतेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयो

रांतद्वज्जीवोनभोपमः।घटवद्विविधाकारंभिद्यमानंपुनःपुनः।तद्भग्नेवनजानातिसजाना
तिचनित्यशः।शब्दमायावृतोनैवतमसायातिपुष्करे।भिंनेतमसिचैकत्वमेकएवानुपश्य
ति।शब्दाक्षरंपरंब्रह्मतस्मिंक्षीणेयदक्षरं।तद्विद्वानक्षरंध्यायेद्यदीछेछांतिमात्मनः।द्वे
विद्येवेदितव्येतुशब्दब्रह्मपरंचयत्।शब्दब्रह्मणिनिष्णातःपरंब्रह्माधिगच्छति।ग्रं
थमभ्यस्यमेधावीज्ञानविज्ञानतत्परः।पलालमिवधान्यार्थीत्यजेद्ग्रंथमशेषतः।ग
वामनेकवर्णानांक्षीरस्याप्येकवर्णता।क्षीरवत्पश्यतेज्ञानंलिंगिनस्तुगवांयथा।घृ
तमिवपयसिनिगूढंभूतेभूतेचवसतिविज्ञानं।संततमथ्येतव्यं।मनसामंथानभूतेन
ज्ञाननेत्रंसमाधायचोद्धरेद्वह्निवत्परः।निष्कलंनिश्चलंशांतंतद्ब्रह्माहमितिस्मृतं।स
र्वभूताधिवासंयद्भूतेषुवसत्यपि।सर्वानुग्राहकत्वेनतदस्म्यहंवासुदेवस्तदस्म्यहंवा
सुदेवइति॥ ॥इत्यमृतबिंदूपनिषत्॥ ॥श्री॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्री॥
श्रीरस्तु॥हरिःॐ।अकारोदक्षिणःपक्षउकारस्तूत्तरःस्मृतः।मकारस्तस्यपुच्छंवाअर्धमा
त्राशिरस्तथा।पादौहस्तसमस्तस्यशरीरंसत्वमुच्यते।धर्मोस्यदक्षिणाचक्षुरधर्मोथापर

नादबिंदु

स्मृतं। भूर्लोकः पादयोस्तस्य भुवर्लोकस्तु जानुनोः। स्वर्लोकः कटिदेशे तु नाभिँमरु अभगत्। देशो
मरु॥ जनलोकस्तु हृद्देशे कंठे लोकस्तपस्ततः। भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः॥ स
हस्रार्णमिति मंत्र एषः प्रदर्शितः। एवमेतां समारूढो हंसयोगविचक्षणः। न बध्यते कर्मचारैः पा
पकोटिशतैरपि। आग्नेयी प्रथमा मात्रा वायव्येसावरान्त गा। भानु मंडलसंकाशा भवेन्मात्रा
तथोत्तरा। परमा चार्धमात्रा सा वारुणीं तां विदुर्बुधाः। कालत्रयाननावापि तासां मात्रा प्रतिष्ठि
ता। एष ओंकार आख्यातो धारणाभिर्निबोधत। घोषिणी प्रथमा मात्रा विद्युन्माली तथापरा॥ पतं
गीनी तृतीया तु चतुर्थी वायुवेगिनी। पंचमी नामधेया तु षष्ठी चैंद्री विधीयते। सप्तमी वैष्णना
म अष्टमी शांकरीति च। नवमी महती नाम्नी ध्रुवेति दशमी तथा। एकादशी भवेन्मौनी ब्राह्मी
तु द्वादशी परा। प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते। भारते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजा
यते। द्वितीयायां समुत्क्रांतो भवेद्यक्षो महात्मवान्। विद्याधरस्तृतीयायां गांधर्वस्तु चतुर्थिका। पंच
म्यामथ मात्रायां यदि प्राणैर्वियुज्यते। उषितः सह देवत्वं सोमलोके महीयते। षष्ठ्यामिंद्रस्य
सायुज्यं सप्तम्यां वैष्णवं पदं॥ अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च पतिं तथा॥ नवम्यां हि महर्लोकं द
शम्यां तु ध्रुवं व्रजेत्। एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म शाश्वतं। ततः परतरं शुद्धं व्यापकं नि

र्मलं शिवं। सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः। अतींद्रियं गुणातीतं मनोलीनं यदा भवेत्॥
अनौपम्यता तत्वं योगयुक्तं तदाविशेत्। तद्युक्तस्तन्मया जंतुः शनैर्मुंचेत्कलेवरं। संस्थितो योग
चारेण सर्वसंगविवर्जितः। ततो विलीनपाशोसौ विमलः केवलः प्रभुः। तेनैव ब्रह्मभावेन पर
मानंदमश्नुते। परमानंदमश्नुत इति॥ ॥इति नादबिंदूपनिषत्॥ ॥श्रीरामायनमः
स्सीनसु॥ हरिः ॐ॥ ब्रह्मवादिनो वदंति। किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता। जीवाम केन क्व च संप्र
तिष्ठा। अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाः। कालस्वभावो नियतिर्य
दृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्यां। संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःख
हेतोः। ते ध्यानयोगानुगता अपश्यं देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां। यः कारणानि निखिलानि
तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः। तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशांतं शताधारं विंशतिप्र
त्यराभिः। अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहं। पंचस्रोतोंबुं पंचयो
न्युग्रवक्रां पंचप्राणोर्मिं पंचबुध्यादिमूलां। पंचावर्तां पंचदुःखौघमूलांवेगां पंचाशद्भेदां
पंचपर्वामधीमः। सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहंते तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे। पृथगा
त्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति। उद्गीथमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्र

यंस्वप्रतिष्ठाक्षरंच।अत्रांतरंब्रह्मविदोविदित्वालीनाब्रह्मणितत्परायोनिमुक्ताः।संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरंचव्यक्ताव्यक्तंभरतेविश्वमीशः।अनीशश्चात्माबध्यतेभोक्तृभावाज्ज्ञात्वादेवंमुच्यतेसर्वपाशैः।ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानीशावजाह्येकाभोक्तृभोग्यार्थयुक्ता।अनंतश्चात्माविश्वरूपोह्यकर्तात्रयंयदाविंदतेब्रह्ममेतत्।क्षरंप्रधानममृताक्षरंहरःक्षरात्मानावीशतेदेवएकः।तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्वमायानिवृत्तिः।ज्ञात्वादेवंसर्वपाशापहानिःक्षीणैःक्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः।तस्याभिध्यानात्तृतीयंदेहभेदेविश्वैश्वर्यंकेवलआप्तकामः।एतज्ज्ञेयंनित्यमेवात्मसंस्थंनातःपरंवेदितव्यंहिकिंचित्।भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासर्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतत्।वह्नेर्यथायोनिगतस्यमूर्तिर्नदृश्यतेनैवचलिंगनाशः।सभूयएवेंधनयोनिगृह्यस्तद्वोभयंवैप्रणवेनदेहे।स्वदेहमरणिंकृत्वाप्रणवंचोत्तरारणिं।ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवंपश्येन्निगूढवत्।तिलेषुतैलंदधिनीवसर्पिरापःस्रोतःस्वरणीषुचाग्निः।एवमात्मात्मनिगृह्यतेसौसत्येनैनंतपसायोनुपश्यति।सर्वव्यापिनमात्मानंक्षीरेसर्पिरिवार्पितं।आत्मविद्यातपोमूलंतद्ब्रह्मोपनिषत्परंतद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति॥ ॥१॥ ॥युंजानःप्रथमंमनस्तत्वा

।रती॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च॥ अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जि
तं। मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः। बंधाय विषयासक्तं मुक्तं निर्विषयं स्मृतं।
यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते। अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा॥।
निरस्तविषयासंगं संनिरुद्धं मनो हृदि। यदा यात्यात्मनो भावं तदा तत्परमं पदं॥ तावदे
व निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयं। एतज्ज्ञानं च ध्यानं च शेषो न्यायश्च विस्तरः। नैव चिंत्यं न
चाचिंत्यं न चिंत्यं चिंत्यमेव तत्। पक्षपातविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते तदा। स्वरेण संधयेद्योग
मस्वरं भावयेत्परं। अस्वरेणानुभावेन भावो नाभाव इष्यते। तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विक
ल्पं निरंजनं। तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवं। निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतव
र्जितं। अप्रमेयमनादिं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः। न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः॥
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता। एक एवात्मा मंतव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु। स्थान
त्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते। एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा
चैव दृश्यते जलचंद्रवत्। घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा। घटो नीयेत नाका।

तिः। ज्ञानदंडो धृतो येन एकदंडी स उच्यते। काष्ठदंडो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। तितिक्षा
ज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः॥ भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा। स याति
नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकान्। इदमंतरं ज्ञात्वा स परमहंसः। आशांबरो न नम
स्कारो न स्वधाकारो न निंदा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवेद्भिक्षुः। नावाहनं न विसर्जनं न मंत्रं न
ध्यानं नोपासितं च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथगहं न त्वं न सर्वं चानिकेतस्थितिरेव भि
क्षुः सौवर्णादीनां नैव परिग्रहेन्न लोकनं नावलोकनं च बाधक इति चेद्बाधकोस्त्येव यस्माद्भिक्षु
र्हिरण्यं रसेन सदृष्टं च स ब्रह्महा भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं च स पौल्कसो भवेद्यस्माद्भि
क्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं च स आत्महा भवेत्तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं दृष्टं च न रसेन स्पृष्टं च न ग्राह्यं
च सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तंते दुःखे नोद्विग्नः सुखे निस्पृहः त्यागो रागे सर्वत्र शुभाशु
भयोरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च सर्वेषामिंद्रियाणां गतिरुपरमते य आत्मन्येवावस्थी
यते यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति कृतकृ
त्यो भवति॥ ॥इति परमहंसोपनिषत्॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥श्री॥ ॥।

सानी।।निशिनेतिचेन्न संबंधस्य यावद्देह त्वि दर्शयति च।१९।।अतश्चायनेपि दक्षिणे।२०।।योगिनः प्रति
चस्मयति स्मार्तेचैते।२१।।वाक्यान्नेत्रादेकविंशतिः सूत्राणि। ।।इति चतुर्थस्याध्यायस्य [illegible] द्वितीयः
पादः।२।। ।।अर्चिरादिना तत्प्रथितेः।१।।वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्यां।२।।तडितोधिवरुणः संबंधात्।३।।
आतिवाहिकास्तल्लिंगात्।उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः।४।।वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः।५।।कार्यं बादरिरस्य गत्युप
पत्तेः।विशेषितत्वाच्च।सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः।कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्।स्मृतेश्च।परं जै
मिनिर्मुख्यत्वात्।दर्शनाच्च।नच कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः।१४।।अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथादो
षात्तत्क्रतुश्च।विशेषं च दर्शयति।१६।।अर्चिरादिसप्तषोडशः सूत्राणि।चतुर्थस्याध्यायस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नाम तृती
यः पादः। ।।३।।संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात्।मुक्तः प्रतिज्ञानात्।आत्मा प्रकरणात्।।अविभागेन दृष्ट
त्वात्।४।।ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः।चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः।एवमप्युपन्या
सात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः।७।।संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः।अतएव चानन्याधिपतिः।९।।अभावं बादरि

ल्लिंगाच्च॥२॥ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति च॥३॥ न प्रतीके न हि सः॥४॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्॥५॥ आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः॥६॥ आसीनः संभवात्॥७॥ ध्यानाच्च॥८॥ अचलत्वं चापेक्ष्य॥९॥ स्मरंति च॥१०॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्॥११॥ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टं॥१२॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्॥१३॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु॥१४॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः॥१५॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्॥१६॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः॥१७॥ यदेव विद्येति हि॥१८॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते॥१९॥ आवृत्त्यादिरेकोनविंशतिः सूत्राणि॥१९॥ चतुर्थस्याध्यायस्य जीवन्मुक्तिर्नाम प्रथमः पादः॥—॥१॥—॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च॥१॥ अत एव च सर्वाण्यनु॥२॥ तन्मनः प्राण उत्तरात्॥३॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः॥४॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः॥५॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥६॥ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य॥७॥ तदापीतेः संसारव्यपदेशात्॥८॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः॥९॥ नोपमर्देनातः॥१०॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा॥११॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्॥१२॥ स्पष्टो ह्येकेषां॥१३॥ स्मर्यते च॥१४॥ तानि परे तथा ह्याह॥१५॥ अविभागो वचनात्॥१६॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया॥१७॥ रश्म्यनु

मन्तेवविद्वन्लिवत्सुतं त्यक्तेद्विद्वान्प्रयप्रवंवेर संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं म
या इति त्रिरुक्त्वातयं सर्वतुतेस्पो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा मा गोपायौजः सखायोसी·इस्य
वज्रोसीत्यनेन कृत्वोर्ध्वं वैणवं दंडं कौपीनं प्रतिगृह्णैरौ षपवररानमावनेरौषपवररानमा
वनेत्।ए स्नवर्यम्रदिंसां वापतिग्रह्णं वसत्यं वयत्नेन देवकृतो देनकृतो देवकृत इत्याघः१
नमदंसेपवित्राइकानामासनरायनात्पां तु मौब्रस्नचानिगांमतपात्र मलाबुपात्रं नाप्रपा
त्रं वा काक्रोपलो तमोदं रंतरपोसुयामत्वादं कानानन्तारीनपित्यकेव षांसपुवरीलोश्रौ
मासाखेभाकीयति स्वनेग्रावेवावनेग्रावेवावनेत् सलुवेगाघ्र्योविद्वांस्नोपनयनाउर्ध्वं सता
निप्राप्यातनेतिपतरंप्रत्नमय्युपवीतं कर्मकलत्रं चान्यारपीदयतयोन्दिति त्तार्घं ग्रासंप्र
विरांति पानिपात्रमरनपात्रं वा ॐ·दि ॐ·दि ॐदि वतउपनिषरंविन्यासेरतउपनिषरंविन्यासे
द्विद्वान्यरपवंवेर पालारां बिल्वमौउंबरं रंड मजिनं मेखलां यज्ञोपवीतं चत्यक्त्वास्तुनोयषवंवेत
द्वज्ञोः पनसंपरंसरापरयंत्तिसुनयः।रिवीषवरुनाततां।तद्विप्रासोविपन्यवोमागवां सःसा।
सिंधवतेविष्णोर्यत्परमंपरं।इत्येवं निर्वागानुरासन·।वेरानुरासनमिति॥इत्यारुणिकोप

॥ः ॥निषत्॥सी॥ ॥

सीनस्सु।ॐ पंचात्मकं पंचसु वर्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तं।तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वि
योनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरं।भवति पंचात्मकमिति कस्मात्पृथिव्यापस्तेजो वायुराका
शमित्यस्मिन्पंचात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः किमाकाशमित्यस्मिन्पंचात्मके
शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं तत्तेजो यत्संचरति स वायुर्यत्सुषिरं तदा
काशमित्युच्यते तत्र पृथिवी धारणे आपः पिंडीकरणे तेजो रूपदर्शने वायुर्व्यूहने
आकाशमवकाशप्रदाने पृथक्क्रसोतेव क्रणीतु पेजिह्वोपस्थस्थानं रोपाने चोत्सर्गे बु
ध्याबुध्यति मनसा संकल्पयति वाचावदति षडाश्रयमिति कस्मान्मधुराम्ललवणतिक्तक
टुकषायरसान्विंदंते षड्जर्षभगांधारमध्यमपंचमधैवतविषादाश्चेतीशानिशरावारावा
संज्ञा प्रतिविधाः सप्तविधाः सप्तविधास्तवंति शुक्लो रक्तः कृष्णो धुम्रः पीतः कपिलः पांडुनः सप्तधातु
कमिति कस्मा यथा देवदत्तस्य द्रव्यविषया ज्ञायंते परस्परं सोगुणात्वात् षड्विधो रसो रसाच्छो
णितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसोस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जायां शुक्लं शुक्लशोणित संयो
गार्वर्तते गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति [illegible] वायुर्वायुस्थाने हृद

ज्ञापत्या ऋतुकाले संप्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं भवति अर्ध
भ्यंतरेण पिंडं भवति मासाभ्यंतरेण कठिनो भवति मासद्वयेन शिरः कुरुते मासत्रयेण पाद
प्रदेशो भवति अथ चतुर्थे मासे गुल्फजठरकटिप्रदेशो भवति पंचमे मासे पृष्ठवंशो भवति षष्ठे मा
से नासाक्षिश्रोत्राणि भवंति सप्तमे जीवेन संयुक्तो भवति अष्टमे मासे सर्वसंपूर्णो भवति पितू रेतोति
रिक्तात्पुरुषो भवति मातू रेतोतिरिक्तात्स्त्रियो भवंति उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसको भवति व्याकुलित
मानसोंधाः खंजाः कुब्जा वामना भवंत्यन्योन्यवायुपरिपीडितानां शुक्रद्वैधे स्त्रियो योन्यां युग्माः प्र
जायंते पंचात्मकसमर्थः पंचात्मकचेतसाधिगंधनरसस्वज्ञानाध्यानाक्षरमोंकारं चिंतय
ति तदेतदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीरे तस्यैव देहिनां अथ नवमे मासि सर्व
ााासंपूर्णो भवति पूर्वजातिं स्मरति कृताकृतं च कर्म भवति शुभाशुभं च कर्म विंदति नाना
योनिसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया। आहारा। नाविविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः। जातस्यैव
मृतस्यैव जन्म चैव पुनः पुनः। अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियां। यदि योन्यां प्रमुंचामि
सांख्ययोगं समाश्रये। अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायिनं। यदि योन्यां प्रमुंचामि तं प्रपद्ये

सदेखनं। अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायिनं। यदि योन्यां प्रमुंचामि तं प्रपद्येत गवंतं नाराय
णदेवं। अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायिनं। यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्मशुभाशुभं। एका
कीतेन दह्यामि गतास्ते फलभागिनः। अंत्र स्त्रीयोनिशतं योनिद्वारि संप्राप्ते यंत्रेणापीड्य
मानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृश्यते तदा न स्मरति जन्ममरणां
न च कर्मशुभाशुभं। शरीरमिति कस्मात् ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति तत्र कोष्ठाग्निर्ना
माशितपीतलेह्यचोष्यं पचति पचतानि रूपादीनां दर्शनं करोति तत्र त्रीणि स्थानानि भवंति हृ
दये दक्षिणाग्निरुदरे गार्हपत्यं मुखमाहवनीयं यजमानायबुद्धिः पत्नीं विधाय दीक्षा संतोष
बुद्धींद्रियाणि यज्ञपात्राणि शिरानीनः कपालं केशो दर्भा मुखमंतर्वेदिः षोडशपार्श्वदंतपट
[illegible]शोत्तरं मर्मशतमशीति संधिशतं नवस्नायुशतमश्शसहस्रनोमकोट्याहृदयपला:
कमि[illegible]रशपलाजिह्वापित्तंप्रस्थंकफस्याढकं शुक्लं कुडपं मेदः प्रस्थो द्वावनियतं मूत्रपुरी
ता[illegible]रादन्नरः पानपरिमाणात् पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परिसमाप्तं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं परि
ताः॥ ॥सी॥ इति गर्भोपनिषत्॥ ॥ ॥ॐ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥

ಹೋಲ್‌ಸೇಲ್ 280
10 ಮೊಟ್ಟೆಗೆ 30

ಎಬಿಸಿ
ಎಪಿ 8700

ಲಂಡನ್
2018 ಡಾಲರ್ಸ್

ನದ ಕು
ರಿತ್ತು.

ಜಿಲ್ಲಾಡಳಿತ, ಜಿಲ್ಲಾ ಪಂಚಾಯತ್, ಮಹಾನಗರ ಪಾಲಿಕೆ ಮತ್ತು ನಗರಾಭಿವೃದ್ಧಿ ಪ್ರಾಧಿಕಾರ, ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲೆ

ಸರ್ಕಾರಿ ಸವಲತ್ತುಗಳ ಸಂತೆ

ವಿವಿಧ ಇಲಾಖೆಗಳ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳು, ಕಟ್ಟಡಗಳ ಶಿಲಾನ್ಯಾಸ,
ಉದ್ಘಾಟನೆ ಮತ್ತು ಸರ್ಕಾರದ ವಿವಿಧ ಸವಲತ್ತುಗಳ ವಿತರಣಾ ಸಮಾರಂಭ

ದಿನಾಂಕ: 03.03.2012 ಶನಿವಾರ ಬೆಳಿಗ್ಗೆ 10.00 ಗಂಟೆಗೆ ಸ್ಥಳ : ಮಹಾರಾಜ ಕಾಲೇಜು ಮೈದಾನ, ಮೈಸೂರು

ಗೌಡ
ಟಕ ಸರ್ಕಾರ

ಶ್ರೀ ಎಸ್.ಎ.
ಮಾನ್ಯ ವೈದ್ಯಕೀಯ ಶಿ
ಮೈಸೂರು ಜಿಲ್ಲಾ ಉಸ್ತುವಾರಿ

ಸರ್ಕಾರಿ ಸವಲತ್ತುಗಳ ವಿತರಣೆ

ಶಿಲಾನ್ಯಾಸ ಹಾಗೂ ಕಾಮಗಾರಿಗಳ ಉದ್ಘಾಟನೆ

ರಾಮದಾಸ್
ಕರ್ನಾಟಕ ಸರ್ಕಾರ

ಶ್ರೀ ಹೆಚ್.ಎಸ್
ಮಾನ್ಯ ವಿಧಾನಸಭಾ ಸದ